CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ॐ

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ नवमकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

State Museum Lucknow 5073

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः शतरुद्रियं जुहोति। अत्रैष सर्व्वो ऽग्निः संस्कृतः स एषो ऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन् देवा एतदमृतꣳ रूप मुत्तम मदधुः स एषो ऽत्र दीप्यमानो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्माद्देवा अबिभयुर्यद्वै नो ऽयं न हिꣳस्यादिति * ॥ १ ॥

* 'हिंस्यादिति'—इति ग, घ।

Samnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ते ऽब्रुवन् । अन्न मस्मै सम्भराम तेनैनꣳ शमया मेति तस्मा ऽएतदन्नꣳ समभरञ्छान्तदेवत्यं तेनैन-मशमयंस्तद्यदेतं देव मेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्यꣳ शान्तदेवत्यꣳ ह वै तच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नय मेतद-मृतꣳ रूप मुत्तमं दधाति स एषो ऽत्र दीप्यमान स्तिष्ठत्यन्न मिच्छमानस्तस्मा ऽएतदन्नꣳ सम्भरति शान्त-देवत्यं तेनैनꣳ शमयति ॥ २ ॥

जर्त्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयम्वेतदन्नं यज्ज-र्त्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चारण्यं यदह तिलास्तेन ग्राम्यं यदकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्य मुभयेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्क्कपर्णेन जुहोति । अन्न मर्को ऽन्नेनैवैन मेतत् प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते यत्परिश्रित स्तयो हास्यैता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यद्वेवैतच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युरेव सो ऽस्मिन्नन्तर्विततो ऽतिष्ठत् सो ऽरोदीत्तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन् मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त्स एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत् सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या अन्या विप्रुषो ऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राणीमाँल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यद्रुदितात्समभवंस्तस्माद्रुद्राः सो ऽयꣳ शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी भीषयमाणो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्माद्देवा अबिभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापति मब्रुवन् । अस्माद्वै बिभीमो यद्वै नोऽयं न हिꣳस्यादिति सो ऽब्रवीदन्न मस्मै सम्भरत तेनैनꣳ शमयतेति तस्मा ऽएतदन्नꣳ समभरञ्छतरुद्रियं तेनैन मशमयंस्तद्यदेतꣳ शतशीर्षाणꣳ रुद्र मेतेनाशमयं स्तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयꣳ शतशीर्षरुद्रशमनीयꣳ ह वै तच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मा ऽअय मेतदन्नꣳ सम्भरति शतरुद्रियं तेनैनꣳ शमयति ॥ ७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता विस्रस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्त्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनस्त्युत्तरार्द्धेऽग्ने-रुदङ् तिष्ठन् जुहोत्येतस्याᳬ ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः स्वाया मेवैन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यव यजते ॥ १० ॥

स वै जानुदघ्ने प्रथमᳬ स्वाहाकरोति । अध-इव वै तद्यज्जानुदघ्न मध-इव तद्यदयं लोकस्तद्य ऽइमं लोकᳬ रुद्राः प्राविशंस्तां स्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदघ्ने* । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्ये ऽन्तरिक्षलोकᳬ रुद्राः प्राविशंस्तां स्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

---

* 'नाभिदघ्ने'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ मुखदघ्न। ऽउपरीव वै तद्यन्मुखदघ्न मुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं लोकꣳ रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत् प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारो ऽन्नेनैवैना-नेतत् प्रीणाति ॥ १३ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव ऽइति। य एवास्मिन्त्सो ऽन्तर्म्मन्युर्व्विततो ऽतिष्ठत्तस्मा ऽएतन्नमस्करोत्युतो त ऽइषवे नमो बाहुभ्या मुत ते नम इतीष्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणो ऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

स एष क्षत्रं देवः*। यः स शतशीर्षा समभव-द्विश इम ऽइतरे ये विमुड्भ्यः समभवंस्तस्मा ऽए-तस्मै क्षत्रायैता विश एतं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्य एष प्रथमो ऽनुवाकस्तेनैन मप्रीणंस्तथैवास्मा ऽअय मेतं पुरस्तादुद्धार मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष एकदेवत्यो भवति रौद्र एतꣳ ह्येतेन प्रीणाति ॥ ॥ १५ ॥

चतुर्द्दशैतानि यजूꣳषि भवन्ति। त्रयोदश मासाः संव्वत्सरः प्रजापतिश्चतुर्द्दशः प्रजापतिरग्नि-

* 'देवः'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैन मेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद्ध नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्तत् * ॥ १६ ॥

अथ हन्द्विभ्यो जुहोति। नमो ऽमुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ† त्वं च न एष च मा हिꣳसिष्ट मित्येव मेतदाह नतराꣳ हि विदित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहवे। सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येष एव हिरण्यबाहुः सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत् किञ्चात्रैकदेवत्य मेतमेव तेन प्रीणाति च्वमेव तद्दिश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्दिशस्तस्मिन् च्वयियो ऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमाँल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति‡ ॥ ॥ १८ ॥

---

* 'तादृक्तत्'—इति ग, घ।

† 'ब्रूयादसौ'—इति च दृष्टं डा० वेबरमहोदयेन।

‡ '०जुहोति'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते रुद्रा अनुप्रविविशुर्यत्र-यत्रैते तद्देवैनानेतत् प्रीणात्यथो ऽएव७ हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनानेतत् प्रीणाति ॥ १९ ॥

तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा अन्ये * । अन्यतरतोनमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्ततरा य ऽउभयतोनमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यजुषा नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाके ऽथाशीत्या मथाशीत्यां च यानि चोर्द्ध्वानि यजू७ष्यावतानेभ्यो ऽन्न मशीतयो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजू७षि जपति । नमो वः किरिकेभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्वैतस्माद्देवाच्छङ्केत तदेता-

---

* 'अन्ये । ऽन्यतरतो'—इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम गच्छति तथो हैन मेष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्य इति। एते हीदꣳ सर्व्वं कुर्व्वन्ति देवानाꣳ हृदयेभ्य इत्यग्निर्व्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाꣳ हृदयानि नमो विचिन्वत्केभ्य इत्येते हीदꣳ सर्व्वं विचिन्वन्ति नमो विक्षिणत्केभ्य इत्येते वै तं विक्षिणन्ति यं विचिक्षीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हताः ॥ २३ ॥

अथोत्तराणि जपति। द्रापे ऽअन्धसस्पत ऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषत्यन्धसस्पत ऽइति सोमस्य पत ऽइत्येतद्दरिद्र नीललोहितेति नामानि चास्यैतानि रूपाणि च नामग्राह मेवैन मेतत् प्रीणात्यासां प्रजाना मेषां पशूनां मा भेर्म्मा रोङ्मो च नः किञ्चनाम मदिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २४ ॥

स एष घृतं देवः*। तस्मा ऽएतस्मै घृतायैता

---

* 'देवः'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विशो ऽमुं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्यो ऽसौ प्रथमो ऽनुवाको ऽथास्मा ऽएत मुपरिष्टादुद्धार मुदहरंस्तेनैन मप्रीणंस्तथैवास्मा ऽअय मेत मुपरिष्टादुद्धार मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवैतᳪं ह्येवैतेन प्रीणाति * ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूᳪंषि भवन्ति । सप्तचितिको ऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति तान्युभयान्येकविᳪंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविᳪंश एता मभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानान् जुहोति । एतद्वा ऽएनान् देवा एतेनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्धनूᳪंष्यवातन्वंस्तथैवैनानय मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्धनूᳪंष्यवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥ ॥ २७ ॥

* 'प्रीणाति'—इति क ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तद्वै सहस्रयोजन ऽइति। एतद्ध परमं दूरं यत् सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषा मेतद्धनूᳬष्यवतनोति * ॥ २८ ॥

यद्वेवाह सहस्रयोजन ऽइति। अय मग्निः सहस्रयोजनं न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् पर मस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषाᳬ सहस्रयोजने धनूᳬष्यवतनोति † ॥ २९ ॥

असंख्याता सहस्राणि। अस्मिन् महत्यर्णव ऽइति यत्र-यत्र ते तदेवैषा मेतद्धनूᳬष्यवतनोति ‡ ॥ ॥ ३० ॥

दशैतानवतानान् जुहोति। दशाक्षरा व्विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा मेतद्धनूᳬष्यवतनोति § ॥ ३१ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति। एतद्वा ऽएतदिमाँल्लोकानित ऊर्ध्वो रोहति स स पराङिव रोह इय

---

*, †, ‡, § 'धनूᳬष्यवतनोति'—इति क।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यायंस्तथै-
वैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्येति ॥ ३२ ॥

यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽ एनानेतत् प्रीणा-
न्नन्ववैति तत एवैतदात्मान मपोद्धरते जीवात्वै तथो
ह्यानेनात्मना सर्व्व मायुरेति ॥ ३३ ॥

यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदेतान् रुद्रा-
नित ऊर्द्धान् प्रीणाति तान् पुनरमुतो ऽर्व्वाचः ॥३४॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्ये ऽमुष्मिं-
ल्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषव
इति वर्षꣳ ह तेषा मिषवो वर्षेण ह ते हिꣳसन्ति
यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्ष ऽइति । तद्ये ऽन्त-
रिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वात
इषव इति वातो ह तेषा मिषवो वातेन ह ते
हिꣳसन्ति यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या मिति । तद्ये
ऽस्मिंल्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषा मन्न-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मिषव इत्यन्नꣳ ह तेषा मिषवो ऽन्नेन ह ते हिꣳसन्ति यं जिहिꣳसिषन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दश प्राचीः। दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वा इति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति* ॥ ॥ ३८ ॥

यद्देवाह दश-दशेति। दश वा ऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोति तस्मादु हैतद्भीतो ऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमो ऽअस्त्विति तेभ्य एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति त ऽएवास्मै मृडयन्ति ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि त मेषां जम्भे दध्म इति य मेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि त मेषां जम्भे दधात्यमु मेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्द्वेष्टि ॥ ३९ ॥

---

* 'प्रीणाति'—इति क।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति स्वाहा-कारेणान्नं वै स्वाहाकारो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति त्रिरित ऊर्द्ध्वो रोहति तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः॥ ४० ॥

यद्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्द्ध्वो रोहति तद्यावत् कृत्व ऊर्द्ध्वो रोहति तावत् कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा ऽएनेनैतद्रौद्रं कर्म करोति तदेतदशान्तं तदेतत्तिरः करोति नेदिद मशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेद्धिनस-दिति तस्माच्चात्वाले यद्वेव चात्वाले ऽग्निरेष यच्चा-त्वालस्तथो हैनदेषो ऽग्निः सन्दहत्यथातः सम्पदेव * ॥ ४२ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैतच्छतरुद्रियꣳ संव्वत्सर मग्नि माप्नोति कथꣳ संव्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रिय

---

* 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ विꣳशदथ पञ्चविꣳशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि त्रिꣳशत्त्रिꣳशन् मासस्य रात्रयस्तन् मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चविꣳशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिꣳशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव पञ्चविꣳश मेतावान् वै संवत्सर एव मु हास्यैतच्छतरुद्रियꣳ संवत्सर मग्नि माप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य उ वै शाण्डिले ऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते ऽग्नयो हैते पृथग् यदेता इष्टका एव मु हास्यैते ऽग्नयः पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति * ॥ ४३ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थ माप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽइति यान्यमूनि पञ्चविꣳशतिर्यजूꣳष्यभितो ऽशीतीः स पञ्चविꣳश आत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्

---

* 'भवन्ति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पञ्चपुच्छान्यथ या अशीतयः सैवाशीतीना माप्तिर-शीतिभिर्हि महदुक्थ माख्यायतेऽथ यदूर्ध्व मशीतिभ्यो यदेवादो महत उक्थस्योर्ध्व मशीतिभ्य एतदस्य तदेव मु ह्यास्यतच्छतरुद्रियं महदुक्थ माप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थाना मुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चितीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टम उदीरितम् ।
अथास्मिन्नवमे कर्म सञ्चितस्याभिधास्यते ॥

"तत्रादौ तावच्छतरुद्रियहोमं विधत्ते *—

"अथात इति 'अथ' शब्देनात्र चित्युपधाय परिसमाप्ता-नन्तर्यद्योत्यत्ते: अत इति यतः कारणात् सञ्चितः अग्निरथ

* का० श्रौ० सू० १८. १. १. वा० सं० १६. १–१६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शमयनीयः अतो हेतोः शतरुद्रिय मिति कर्मनामधेयं यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति। 'शतरुद्रियं जुहोति' शतरुद्रायाख्यं होमं भावयेदित्यर्थः। विहितोऽयं होमो रुद्ररूपतापन्नस्याग्नेरुप शमनार्थ इत्याह। 'अत्रैष' इत्यादिना तेनैनꣳ शमयतीत्यन्तेन अत्रास्मिन्नवसरे एषः 'अग्निः' साकल्येन संस्कृतो भवति। अतश्चासौ 'रुद्रो देवताः' यतः कारणाद्देवास्तस्मिन्नेतच्चयनलक्षणेन संस्कारेण निष्पन्न 'ममृतं' अतएवोत्तमं रूपं 'अदधुः' विस्रंसनात् प्राक् यदमृतं रूप मस्ति तस्य विस्रंसनावसरे गतत्वादेव पुनरत्र चयनसंस्कारेणादधुः। तस्मा दोषोऽग्निः 'दीप्यमानोन्न मिच्छमानो' तिष्ठन् इच्छमान इति व्यत्ययेन शानच् × × × तथाभिधानात् रुद्राद्देवा अनेनोपायेन नोऽयं हिंस्यादिति अबिभयु रिति॥ १॥

'ते' देवा 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं' सम्भराम तेनैनं शमयामेति परस्य मुक्त्वा तथैवाकार्षुः। 'शान्तदेवत्यं' शान्तदेवतार्थं देवताशान्त्यर्थ मित्यर्थः। अतएव शमनार्थत्वात् तदन्नं शान्तदेवत्यं तच्च देवाः परोक्षकामत्वात् 'शतरुद्रीय' मित्यर्थः। तदत्र साध्यत्त्वात् कर्मापि तथैव व्यपदिश्यते। तथाच पूर्वं यथैव देवा अकार्षुः तथैवासावपि यजमानः तेन सद्दंशमितवान् भवति॥ २॥

प्रकृते होमे द्रव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधानात्मकत्त्वात् चयनसंस्कारे जात रुद्रदेवतोचित रूपत्त्वेन प्रशंसति— "जर्त्तिलैर्जुहोमीत्यादिना * 'जर्त्तिला' आरण्यतिलाः 'स एष' इति उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सम्भोगार्थ मुत्पन्ने स एष अग्निः 'सर्वस्मा

---

* का० श्रौ० सू० १८. १. १।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्नाय जायते' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः । साधारण्येन होम-साधनतया जुह्वाः प्राप्तावपवाद माह ॥ ३ ॥

"अर्क पर्णेति । अत्र 'मर्क' इति । अर्कस्य भोग्यं प्रपञ्चान्तःपातित्वादन्नत्वं जुहोतीतिचोदितत्वेनाहवनीये होमे प्रसक्तावाह परिश्रित्स्विति *। परिश्रित इति चितीः परितो निक्षिप्ताः क्षुद्रपाषाणाः तेष्वयं होमः कर्त्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः श्रयणादग्नि तेनैता आहुतयोऽग्नि मत्येव प्रदेशे हुता भवन्ति । अत्र कात्यायनः-"शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्या परस्याᳪ स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्निति † ।" अर्ककाष्ठञ्च दण्ड-स्थाने करणीयम् ॥ ४, ५ ॥

अथ पुनस्तमेवहोमे शतशीर्षस्य रुद्रस्येतरेषाञ्च रुद्राणा मुत्-पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थतत्वेन प्रशंसति— "यद्वैतदित्या-दिना । 'प्रजापतेः' सकाशात् विस्रंसनावसरे सर्वासु देवतासु तिर्यग्गतास्वपि एक एव 'मन्यु' र्देवस्तमपरित्यज्य तस्मिन्नेवान्तः विस्तृतो तिष्ठन् पश्चात् 'स' प्रजापति विस्रंसनात् 'अरोदीत्' रोद-नाच्च ततो 'यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्' अपतत् तान्यन्तर्वर्त्तमाने 'मन्यौ' प्रतिष्ठितान्यभूवन् ततः स 'मन्युः' शतशीर्षत्वादि गुणको रुद्रोऽभूत् । अथ ततो ये अश्रुकणा जाता स्ते अनेके भूत्वा ‡ पृथिव्यादि लोकान् 'प्राविशत्' "ततश्च ते अनेके 'रुद्राः' जाताः,

* 'प्रसक्तत्वादपरिश्रित्स्विति'—इति ज ।

† का० श्रौ० सू० १८. १. १ ।

‡ 'रुद्राजनाः'—इति ज ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रोदनाच्च तेषा मुत्पत्तेः रुद्रत्वम्। 'यः' पुनः 'शतशीर्षा रुद्रः' शतशीर्षो रुद्रोऽभूत् 'प्रतिहितायी' स प्रतिहितार्थं अभिमुखस्थायै प्रजायै भयायै तत्रान्न मिच्छन्नतिष्ठत्॥ ६॥

तस्माद्देवा अविभीत्त्वा * प्रजापतिं दृष्ट्वा ततोऽन्नसम्भरणैः शमयतेत्युपदेशं प्राप्य तथैवान् अतिष्ठत्। एतच्चान्नं शतशीर्ष-रुद्रशमनार्थत्त्वाच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं तच्च परोक्षकामत्त्वाद्देवाः शतरुद्रिय मिति व्याहरन्ति। अतो यथैव देवाः शतशीर्षं शतरुद्रं शमयत्तथैवाय मपि यजमान एनं शतरुद्रियहोम-लक्षणेनोपायेन शमितवान् भवति॥ ७॥

तथैव होमद्रव्यान्तरम् विधाय प्रशंसति— "गवेधुकासक्तुभि-रिति। गवेधुका आरण्या गोधुमाः तेषां पिष्टैः शतरुद्रियं जुहुयात्। 'सा' प्रजापतिरूपा 'देवता' 'यत्र' यस्मिन् † प्रदेशे 'विस्रस्ताशयत' अशयदिति शेतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदशाब्दि-करणे च रूपं, 'ततः' प्रदेशात् गवेधुका जाताः। अतस्तैर्होम-सम्पादने स्वेचभागे तस्यैवार्थप्रदर्शनम्। "स्वेन रसेनेति। स्वकीयेन रसेन येन भागेनैनं प्रीणितवान् भवति। अत्र जर्त्तिलैर्जुहोति गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्द्रव्यविकल्पः। अत-एवापस्तम्बेन सूचितम्,— "शतरुद्रियं जुहोति जर्त्तिलयवाग्वा गवीधुकयवाग्वा जर्त्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिः कुसयसर्पिषाजाक्षीरेण मृगोक्षीरेणवेति ‡। यत्पुनरुक्तं कात्यायनेन,— "जर्त्तिलमिश्रान्

---

* 'अविनीत्वा'—इति ज।

† '०देवाभयस्मिन् प्रदेशे'—इति झ।

‡ आ० श्री० सू० १७. ११. ३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गवेधुकासक्तुन्" * —इतीति समुच्चयेनेतच्छाखान्तरानुसारिणोक्त मित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोत्यन्नकर्म इत्यनेनैवार्कपर्णहोमसाधनत्वेन विहितम्। पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति— "अर्कपर्णेनेति। आग्नयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

अर्कपर्णवदेव परिश्रितोऽपि प्रकारान्तरेण स्तौति—

"परिश्रित्सुजुहोतीति। 'लोमानि' देहं 'परिश्रितः' श्रयन्ति परिश्रितोप्यग्निं परितः श्रयन्तीति लोमानि 'लोमसु' विषन्नास्ति लोमसु विष संसृष्टेष्वपि बाधाभावात्। अतश्च लोमात्मकेषु परिश्रित्सु होमाद्रुद्रोपि न किञ्चनापि वसु हिनस्ति। "एतस्यां ह दिश्येत्यस्येत्यादिकस्याय मर्थः— एतस्य देवस्य रुद्रस्य गृहादुत्तरस्यां दिशि भवन्ति। तस्या दिश्या न हिंस्यात्मकत्त्वात्। अत एतदुत्तरार्द्धहोमेन स्वस्या मेव (!) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्या मेव तमवयजते पृथक् करोति ॥ १० ॥

स वा अशीत्याञ्च स्वाहा करोतीत्यादिना तिसृष्वपिशीतिषु स्वाहाकारः क्रियत ऽइत्युपरिष्टाद्वच्यते तत्र कस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह— "स वै जानुदघ्न ऽइति। 'जानुदघ्ने' जानुप्रमाण प्रदेशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति। तथा सति देशस्याधोदेशत्त्वादधस्थानां पृथिवीं प्रविष्टान् रुद्रानेतेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १८. ११।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं 'नाभिदघ्ने' 'मुखदघ्ने' च । स्वाहाकारेणान्तरिक्षगताद्यु-लोकं गतांश्च रुद्रान् प्रीणितवान् भवति । लोकत्रयेपि पतिता अश्रु-कणाः असङ्ख्याता रुद्राः समभवन्निति प्रागुक्तम् । अथ या अन्या * इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविर्लक्षणान्नप्रदानसाधनत्वेनान्नत्वात्तेन होमविधानेन एतान् रुद्राननेन प्रीणितवान् भवतीत्याह— "स्वाहाकारेणेति ॥ १२, १३ ॥

अथ प्रथमानुवाकस्य प्रथमा मृचं व्याचष्टे— "नमस्त इति । अस्मिन् प्रजापतौ स प्रागुक्तोयमेव 'मन्युर्विततोऽतिष्टत्' । 'तस्मा' एवैतेन नमस्करोति । यद्यप्यत्र मन्युरेव शतशीर्षा रुद्राः समभवत् इति मन्युरेव रुद्रः समभवदिति मन्यु रेव रुद्रः तथापि 'रुद्र'-शब्देनात्र तदाधारत्वेनाभेदात् प्रजापति रुच्यते । 'इषवे बाहुभ्यां नम' इति । तैरेव 'भीषयमाणो ऽतिष्ठत्' इति । तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव शतशीर्षो रुद्रो भूत्वा इषुणा बाहुभ्यां सर्वेषां भय मुत्पादयामासेति तन्निबन्धन भयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

"स एष क्ष" मित्यादिकस्याय मर्थः— प्रजापते रोदनावसरे 'स' मन्युरूपो यो देवः † शतशीर्षो रुद्रो ऽभूत् स एव देवः क्षत्रं 'विप्रुड्भ्यो' ये जाता स्त इतरे 'विशः' ततश्च एता विशः 'तस्मै क्षत्राये' य एव प्रथमोऽनुवाक एतं पुरस्तादुद्धारं भाग मकुर्वन् ।

---

* 'ग्राम्या'—इति ज ।

† 'मन्युरुभयोरेवः'—इति ज ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तेन च भागेनैकं रुद्रं प्रीणितवन्तः। यथा लोके प्रजा राज्ञाभागं प्रदाय प्रीणयन्ति तद्वत्।

अतो यजमानोऽपि तथैव तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं कृत्वा तेनैनं तर्पयति। प्रथमानुवाकस्य पुरस्तात् उद्धारः कृतः अत एकदेवत्यः तदेव प्रदर्शितं रौद्र इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य स्तौति— "चतुर्दशैतानीति। अधिमासेन सह 'त्रयोदशमासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः' चतुर्दशसङ्ख्यापूर्वकः स पुनः प्रजापति रनन्यात्मकः। ततोऽग्निरपि चतुर्दशः तथा चाग्निर्यत्परिमाणकः अस्य च तादृशोऽपि तत्परिमाणकः तत् परिमाणेनैवान्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं प्रीणाति। चतुर्दशमन्त्रसाध्यहोमलक्षणेनान्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं कार्त्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः। मन्त्रे पौनः पुण्ये नमः शब्दः प्रयुज्यते स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः, ततश्च 'नमोनम इति'। अनेन यज्ञरूपेणैव नमस्कारेणैनं पूजितवान् भवतीत्याह— "नमोनम इति। नमस्यतीति नमोवरिवश्चित्रं क्वचितप्यत्र नमसः पूजाया मिति वचनात् पूजार्थे क्यच् प्रत्ययः। तस्मादुहेति यस्मान्नमः शब्दो यज्ञः तस्मान्नमस्त इत्येतदयज्ञियं न ब्रूयात्। किन्तु 'यज्ञियं' यज्ञकर्मार्ह मेव ब्रूयात् तत्तश्च एनं रुद्रं 'यज्ञस्त इति' यथा ब्रूयात् नमस्त इत्यपि तद्वदेवोक्तं भवति ॥ १६ ॥

अथ हन्तिभ्यो होमं विधत्ते, "अथेति। "नमो हिरण्यबाहव ऽइत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता हन्तितः तत्र द्वयोर्द्वयो र्देव-

5073

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तयोः प्रतिपादनात् 'दिशाञ्च पतये नम' इत्येतद्धिरण्यबाहवे सेनान्य ऽइत्येतयो र्विशेषणम्। एव मुत्तरत्रापि एकैकस्य विशेषणाण् यत् द्वयोर्देवतयो * प्रतिपादनं भवति। अमुष्मैचामुष्मैवेति 'नमो हिरण्यबाहव' इत्यादि द्वन्द्विमा निर्देशः, यथा लोके 'असौ त्वं' च एष च उभावपि नो 'मा हिंसिष्ट' मिति जनो ब्रूयात् एव मेवायुष्मा अमुष्मा इत्यपि नाभिहितं भवति। लोके 'असौ त्वं च एष च नो मा हिंसिष्ट मित्येव' मभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति। 'विदितो' जातोजन 'आमन्त्रितः' सन् 'नतरां हिनस्ति'। ततश्च प्रकृतेऽपि तद्वदेवाभिधानात् रुद्रो हिनस्तीति भावः। ततो नैव द्वंद्विनो दर्शयति— "नमो हिरण्यबाहवे" इति। 'एष एव' रुद्र एव 'हिरण्यबाहुः सेनानीः' दिशाम्पतिश्च। अत उक्तो मन्त्रे 'नमो हिरण्यबाहव' इति प्रथमानुवाकः शतशीर्षरुद्रो दैवत्यः। द्वितीयाद्यनुवाका इतररुद्रदेवत्याः। तत्रापि 'यत्किञ्चा-त्वैकदेवत्यं' तदपि शतशीर्षरुद्रस्येत्याह। "यत्किञ्चेति। अत्रापि द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेवत्य मेकवचनान्तमन्त्रसाध्य-होमलक्षणमन्न मस्ति तेनापि एत मेव रुद्रं प्रीणाति। 'तं' त्वव 'स एष क्षत्रं देवः' † 'विश इमे ये इतर' ‡ इति उक्तत्वात्। प्रजाया मपि तं क्षत्रभाजनं करोति। तस्माल्लोकेऽपि प्रजाया यदन्न मस्ति, तत्रापि क्षत्रिय सम्बन्धो भागो विद्यते। वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यादि बहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो

---

* "द्वयोरेवदेवतयोः"—इति भा।

†, ‡ पुरस्तादिहैव १५ कण्डी, पृ० ५, प० ८, १०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

याभ्यो देवताभ्य एतद्धोमं करोति, ताः पृथिव्यादि लोकात् प्रविष्टा विप्रुड्भ्यो जाता अनेका रुद्र देवताः बहुवचनान्तमन्त्र-साध्यो होमोऽपि विप्रुङ्गानां रुद्राणा मित्यर्थः ॥ १७, १८ ॥

इन्द्रिहोमानन्तरम् 'जातेभ्यो' जुहुयादित्याह— "अथेति नमः सभाभ्यः सभापतिभ्य इत्यादि प्रतिपादितानि इन्द्रिविशेष-भूतान्येवजातानि एतानि खलु जातान्येतरुद्राः प्रविविशुः। तत्र तत्रैवैनान् प्रीणाति। किञ्चैवं 'एतानि रुद्राणां जातानि' खलु देवताविधानं प्रकार मनुसृत्य मनुष्या भवन्ति। तस्मा-देतानि मनुष्याणा मपि जातानि। अतो मनुष्यजातेभ्यो एव होमे सति देवजातेभ्योऽपि स्यादिति जाते एव तान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतो नमस्काराः, केचनान्य-तरतो नमस्कारा इति। तद्वैषम्ये कारण माह— "तेषां वा इति। अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्रव्यप्रक्षेपे स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्राप्तावावाह ॥ २० ॥

"स वा इति। स सत्र मध्वर्यु मन्त्राणा 'मशीत्यां' सकृत् 'स्वाहा करोति'। 'प्रथमेऽनुवाके च' सकृत् स्वाहा करोति। अथ पुनरशीत्यां तथैवोत्तरत्राशीत्याञ्च तत्र प्रथमानुवाक्ये षोड़श-मन्त्राः। तेषां सर्वेषा मन्ते सकृत् स्वाहाकारः। अथ 'नमो हिरण्यबाहव' इत्यारभ्य 'अर्भकेभ्य वो नम'* इत्यन्त मेका अशीतिः सम्पद्यते। एकैकस्यां कण्डिकाया मष्टावष्टौ मन्त्राः। 'दिशां च

* वा० सं० १६. १७—२६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पतये नमः' इत्यादिकं विशेषणतया सम्बन्धनीय मिति प्रागे-वोक्तम् *। तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणा मशीतिः सम्पद्यते 'नम स्तक्षभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने'† चेत्यन्तं एका अशीतिः सम्पद्यते। पुन 'नमः स्रुत्याच' इत्यारभ्य 'धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम'‡ इत्येत मेका अशीतिः सम्पद्यते। एतस्या अशीत्या ऊर्द्ध्वं अवदानमन्त्रेभ्यः पूर्वाणि च यजूंषि सन्ति। एतद्वोत्तरत्र विनियोगाय प्रति-निर्द्दिष्टं निर्द्दिष्टं 'अत्राशीत्यां च स्वाहा करोति', यानि 'चोर्द्धानि' वेति यदुभयं निर्दिष्टं तत्राशीतिः प्रशंसति— "अन्न मशीतय इति अशीति-शब्देः अशिधातुः स्मरणादस्मत्यर्थतमास्तीतिषु स्वाहाकारे अन्नेनैनान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथ यानि चेति निर्द्दिष्टानां विनियोग माह— "अथैता-नीति। "एतद्वास्येत्यादिकस्याय मर्थः— 'यथा प्रियः पुत्रो वा हृदयं वा' 'प्रतिज्ञातमं' अभिमतं 'धाम' स्थानं तद्वदेतत् मन्त्र-चतुष्टय मपि 'प्रियं धाम तस्माद्यत्रैतस्मा द्देयाच्छङ्केत' शङ्कितो भवति तत्रैताभि र्व्याहृतिभि र्जुहुयात्। तथा चैतस्य रुद्रस्य प्रियं धामैव प्राप्नोतीति स देवः पश्चादेनं न हिनस्तीति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे,— "नमो वः किरिकेभ्य इति § एते हि रुद्रा इदं सर्व मपि जगत् कुर्व्वन्ति। एतेषां प्रजापत्यस्रुकण-

---

* इहैव पुरस्तात् १८ कण्डी, पृ० ६, पं० १०।

† वा० सं० १६. २७—३६।

‡ वा० सं० १६. ३७—४६ क।

§ वा० सं० १६. ४६ ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निष्पन्नत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते 'किरिकाः' कर्त्तारः ततस्तादृशेभ्यो वो नमोऽस्त्विति मन्त्रार्थः । "अग्निर्वायु रिति । 'अग्निर्वायुरादित्य' इत्येतानि 'देवानां हृदयानि' यथा हृदयं प्रधानं तद्वदेतेऽपि प्रधानानीत्यर्थः । अतस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो नम इत्यर्थः । अत्राग्निर्वायुरादित्यप्रकाशमन्त्रसाहित्येनैतेषां मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानं ; किञ्चाग्निवायुसूर्यादेवानां हृदयानीति तत् प्रकाशकाना मपि मन्त्राणां हृदयत्वं तस्मा-त्तदभिप्रायेण 'एतद्वास्य प्रतिज्ञातमं धाम वा' यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं इत्युक्तं * विचिन्वन्त एव विचिन्वत्काः ; एते हि रुद्रा इदं सर्वं विचिन्वंत्यभ्यवहारार्थम् । अतस्तत् परिहाराय तेभ्यो नम इत्याह । विचिण्वन्त एव विचिणत्काः एते रुद्रा यं विचीर्णं कर्त्तु मिच्छन्ति तं विचिण्वन्ति । अतश्च तेभ्यो नम इत्याहाजिजय इत्यस्य व्यत्ययेन आप्रत्यये रूपम् । "एतेहीति । 'एते' हि रुद्रा एभ्यः' पृथिव्यादिलोकेभ्यो 'निर्हता' निर्गताः । तत्र विशीर्णेभ्योऽसुकणेभ्य अत 'आनिर्हतेभ्यो' रुद्रेभ्यो नम इत्याह ॥ २३ ॥

व्याहृतिजपानन्तर एव मुत्तराणि यजूंषि जपेदित्याह "अथेति । तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—"एष वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिषति कुत्सितं कर्त्तु मिच्छति । तं तथा करोति † । अतएव 'एष' रुद्रो 'द्रापे ऽअन्धः' शब्देन सोमलक्षण मन्नं विवक्षित मित्याह,

---

* पुरस्तात् इहैव २२ कण्डी, पृ० ७, पं० १५ ।

† 'तं तथैव करोति'—इति भा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

—"सोमस्येति । 'दरिद्रनीललोहितेति' एतान्येतस्य रुद्रस्य 'नामानि च रूपाणि' च भवन्तीति । तस्य नाम गृहीत्वैवैनं रुद्रं प्रीणितवान् भवतीत्याह 'दरिद्रेति' । 'आसां प्रजाना मेषां पशूना' मित्येष भागस्तु स्पष्टार्थं इत्याह । "यथैवेति । असङ्ख्यातरुद्ररूपविशं शतशीर्षरुद्ररूपाय क्षत्राय प्रथमानुवाक्यम् । पुरस्तादुद्धारमुदहरन् 'अथ द्रापे ऽन्धस पस्पत' * इत्येव मनुवाक मुपरिष्टादुद्धार मुद्धृत्य त मप्रीणन् । तथैव यजमानोप्येतदनुवाकजपेन कृतवान् भवतीत्याह ॥ २४ ॥

"स एष इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उद्धारः कृतः तस्मात् स रुद्रैकदेवत्य इत्याह— "तस्मादिति । एतस्मिन्ननुवाके यजुर्गता सप्तत्वसङ्ख्याकात्स्न्येन तृप्तिहेतु भवतीत्याह ॥ २५ ॥

"सप्तैतानीति । 'सप्तचितिकोऽग्निः' इत्यनेनैकेन प्रकारेणाग्नेः सप्तत्वसङ्ख्या सम्बन्ध उक्तः । 'सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निः' इत्यनेन प्रकारेण सप्तत्वसङ्ख्यायोगित्वं प्रदर्श्यते । अधिमासापेक्षया संवत्सरे सप्तऽर्त्तवो भवन्ति । प्रथमानुवाके एतस्मिन्नुवाके च मिलिताया यजुःसङ्ख्यास्त्वित्यपीदानीं प्रशंसति ;— "तान्युभयानीति । चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्तीति । तत्रोक्तत्वात्तानि चतुर्दश अत्रत्यानि सप्त च मिलित्वा उभयान्यपि एकविंशतिः सम्पद्येते । सा चैकविंशति सङ्ख्या 'द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' इति ।

---

* वा० सं० १६. ४७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यैषा सङ्घासम्पत्तिस्ता मभिलक्ष्य भवति, तथाविधा सङ्घा-सम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानाख्यान् होमान् कुर्यादित्याह *,— "अथेति। सहस्राणि सहस्रश इत्यादि मन्त्रस्याध्या होमा अवतानाः; तेषान्यवतान्यन्ते अवरोह्यन्ते धनूंष्येभिरित्युपविंश इति तत् सञ्ज्ञा। तेषा मुक्त होमे वार्थं प्रयोजनतया दर्शयति— "एतद्वा धनूंष्यवातन्वन्ति आरोपितानि धनूंष्यवरोपितवन्त इत्यर्थः। न ह्यवततेत्यनेनावरोपणस्य प्रयोजनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु सहस्रयोजनस्यादग्निहोमेन पदप्रयोगात् परमे दूरे †धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह— तद्वा इति। "अथाग्नेः सह प्रयोजनत्वादग्नि होमेन ‡ सहस्रयोजन एव धनुषा मव-रोपणं सम्पादितवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

"यद्वेवेति। अय मग्निः सहस्रयोजन इत्येतद्देवोपपाद्यते। न ह्येतस्मिन् एतद्व्यतिरिक्त मन्यत् किञ्चिदपि च पुपरसाधकं नास्ति (?)। तस्याग्नेः प्राद्यत्यात्मकत्वेन सर्वाधिकत्वात्। अत-स्त्वाग्ने सहस्रयोजनत्वेन तत्र होमे सहस्रयोजन एव धनुषा मव-रोपणं सम्पादितवान् भवति ॥ २९ ॥

मन्त्र 'असंख्याता सहस्राणि। अस्मिन् महत्यर्णव

---

* "अथावतानाख्यान् होमा अवतानाः। नेयान्यवतन्यन्ते अनु-कुर्यादित्याह"—इति भ, न।

† 'परमे धुर धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह'—इति भ, न।

‡ 'सहस्राद्यौ होमेन'—इति न।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्येतत् पदप्रयोगस्याभिप्राय माह— "असङ्ख्याता इति ।' 'यत्र यत्र' स्थाने एते भवन्ति तत्र तत्रैव तेषा मेतेन धनुषावरोपयति। 'अर्णवः' शब्देन पृथिव्यादयो लोका विवक्ष्यन्ते। तस्य च महतीत्यनेन कार्त्स्न्यं विवक्ष्यते। एवं च पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्र 'असङ्ख्याता सहस्राणि' अपरिमित सहस्रसङ्ख्याका एते रुद्रा अवतिष्ठन्ते। तेषां सर्वेषा मेव धनुषा मवरोपणं सिध्यतीति ॥ ३० ॥

उक्तां विहिताना मवतानानां होमानां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति— "दशैतानवतानान् जुहोतीति। 'विराडग्निरिति षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते। ताश्च षड्विंशद्दशकानि भवन्ति। अतएवं दशसङ्ख्यायोगादग्ने विराड्, ऊर्द्ध्वाधो दिग्भ्यां सह * दिशां दशत्वम्। अग्नेस्तु दिगात्मकत्त्वं सर्वदिग् व्यापकत्त्वात् मुखे सप्त प्राणाः, अधो पायूपस्थौ द्वौ नाभि र्दशम इति 'दश प्राणाः'। प्राणानाञ्च सूत्रात्मकत्वादग्निः प्राणात्मकः एवञ्च सत्स्ववतानां दशत्वेनाग्न्यात्मकानां रुद्राणां यावत्परिमाणं तावतैवैनानि धनूंष्यवरोपयति। साकल्येन सर्वेषां चतुरवरोपणं कृतं भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

अवतानहोमानन्तरं प्रत्यवरोहान् जुहुयात् इत्याह— "अथेति 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्य' † इत्यादि मन्त्रसाध्याहोमाः प्रत्य-

---

* "ऊर्द्ध्वाधो दिग्भिः सह"—इति भ, ञ।

† वा० सं० १६. ६४—६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वरोहाः, तान् कुर्यादित्यर्थः। तेषा मुपयोग माह,— "एतद्वा" इति। एतस्मिन् काले खलु एतेन होमेन 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकानित' 'ऊर्द्ध्वो' भूत्वा 'रोहति' 'स' यजमानः 'एतद्वा इत्यनेन बुद्धिस्थः काल परामृश्यते * एव, इति च जान्वादि-प्रमाणेषु कृतो होमः अतश्च 'स रोहः पराङिव' भवति। तदा-रोहणमाना पृथक्तया तथैवोर्द्ध मेव भवतीत्यर्थः। अतश्च 'देवाः' अस्या पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वात् 'इमां प्रतिष्ठाः' प्रत्यागतवन्तः। अथो यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तः तथैवायं यजमानोप्येतेन प्रत्य-वरोहहोमेनेत्यां प्रतिष्ठात्मिकां पृथिवीं प्रत्येति, प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहान् प्रशंसति॥ ३२॥

"यद्वेवेति। एतस्मिन् खलु काले एतेन जान्वादिषु प्रमा-णेषु कृतेन होमेन 'एतत्' रुद्रान् 'प्रीणन्' अनुगच्छति यज-मानः। अथश्चैतेन प्रत्यवरोहणेन त एव रुद्रेभ्य 'आत्मनं' जीवन्मये पृथक् करोति। तथा सत्यनेनेदानीं क्रियमाणेन 'एवात्मना' शरीरेण 'सर्व मायुरेति'॥ ३३॥

अथ पुनरपि केनचित्प्रकारेण तानेव स्तौति— "यद्वेवेति। पूर्वं जान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमेन 'इत ऊर्द्धान् रुद्रान् प्रीणाति'। पूर्वं पृथिव्यादि लोकत्रयानुप्रविष्टान् रुद्रान् पृथिवी मारभ्य द्युलोकपर्यन्तं प्रीणाति। इदानीं द्युलोक मारभ्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः। अतएव सूत्रे प्रतिलोमं "प्रत्य-

* 'बुद्धिस्थः कालः स्पृश्येते'—इति ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वरोहान् जुहोति" * इत्युक्तम्। प्रतिलोम्यश्च प्रथमं मुखप्रमाणे पश्चाज्जानुप्रमाणे † होमः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् प्रदर्शन् व्याचष्टे— "नमोऽस्त्वित्यादिना। 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति', ‡ अनेन द्युलोकस्थेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कारः कृतो भवति। तत्रत्याश्च रुद्रायं हिंसितुं तं 'वर्षेण हिंसन्ति'। अतश्च 'तेषां वो वयं खलु अत उक्तं मन्त्रे,— 'येषां वर्षमिषव इति'। तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिक् तु मन्त्रभागस्त्रयाणा मपि समा इत्युत्तरत्र सकृदेव व्याख्यास्यत इति ॥ ३५ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे — "नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्ष ऽइति §। स्पष्टार्थ इति ॥ ३६ ॥

अन्यत् मन्त्रत्रय साधारणम् ‖ ॥ ३७ ॥

"तेभ्यो दशेत्यादिके मन्त्रशेषे पौनः पुन्येन 'दश'-शब्द प्रयोगस्याभिमाह — "दशदशेति। 'दशाक्षरा विराडि'-कन्तु प्रागेव व्याख्यातम् ¶ पूर्वदश प्राचीर्दश दक्षिणेत्यादौ सङ्ख्येयम् दिग्विशेषं च पर्यालोच्य सङ्ख्या मात्र मुपजीव्य प्रशंसति ॥ ३८ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १८. १. ५।

† 'प्रतिलोम्यञ्च प्रथमं मुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्र ऽइति।' का० श्रौ० सू० १८. १. ६।

‡ वा० सं० १६. ६४। § वा० सं० १६. ६५।

‖ वा० सं० १६. ५६।

¶ "दशाक्षरा वै विराट्"—इति पुरस्तात् १ का० १ अ० १ ब्रा० २२ कण्डी द्रष्टव्यम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"इदानीं तत् सर्व मुपजीव्य प्रशंसति— "यद्देवाहेति। पुटीकृतं करद्वय मञ्जलिरित्युच्यते। तस्य 'वा ऽञ्जलेरङ्गुलयो दश' भवन्ति। प्रत्येकं हस्तयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात्। तथा च सति प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो 'अञ्जलिं' करोति *। होमावसरे तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिना मन्त्र-भागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्राणादि मुखादयः दशाङ्गुलयः कृत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिश्येवेभ्यो रुद्रेभ्यो अञ्जलिं करोति। होमावसरे तेभ्यो दशप्राचीरित्यादि मन्त्रभागकथ-नेनैव तत्र तत्र दिशि वर्त्तमानेभ्यो रुद्रेभ्यो ऽञ्जलिं कृतवान् भवतीत्यर्थः। "तस्मादु हैतद् इत्यञ्जलिकरणस्य कारणम् प्रदर्श्यते। 'तस्माद्भीतः सन्नेतेनाञ्जलिं करोतीति अथवा एनं व्याख्यातम्। यतोऽसौ यजमानाध्वर्युः मुखेन रुद्रेभ्यो भीतः सन् उक्तवान्। तस्मादेतस्मिन् लोकेऽपि जनः भीतो ऽञ्जलिं करोतीति। "तेभ्यो नमो ऽस्त्वित्याद्यवशिष्टमात्रभागप्रयोगस्यो-पयोग माह,— "तेभ्यो नम इत्यादिना। 'त एवेति'; त एव रुद्रा 'अस्मै' यजमानाय 'मृडयन्ति' सुखयन्ति। असौ यज-मानोऽयमेव पुरुषं 'द्वेष्टि', यो वैनं यजमानं द्वेष्टि 'त मेषां' रुद्राणां 'जम्भे' मुखे निदधातीत्यर्थः। त मेषां जम्भे दध्म इत्यत्र तमित्यस्य स्थाने अमु मिति प्रयुञ्ज्यादिति कस्यचिन्मतं पूर्वपक्षयितु माह— "अमु मेषा मिति। यं पुरुषं द्विषन्ति तम्। 'अमु मेषां जम्भे दध्मः' इति ब्रूयात्। अमु मिति तन्नामनिर्देशः।

---

* "पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति"—निरु० २. ७. ४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततश्च तस्मिन् द्विष्यमाणेषु युनर्नकिञ्चिदप्यस्ति म्रियतेत्यर्थः। उत्पन्यस्तं मतं निराचष्टे ; अपीति तदुक्तं मतं नाद्रियेतेत्यपि कथं तस्य वध्यस्य निर्देशः सेत्स्यतीति तत्राह स्वय मिति यं पुरुषं एवं यं द्विष्म इति विद्वेष्टि स स्वय मेव निर्दिष्टो भवति। नामधेयग्रहणं तन्निर्देशसिध्यर्थं भवति स च निर्देशो यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि त मेषा मित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधानात् सङ्ख्याविशेषे पर्यवसान मभिधत्ते। "त्रिष्कृत्व इति। सा त्रित्व सङ्ख्या रुद्राणां साकल्येन तृप्तिहेतु र्भवतीत्याह,— "त्रिवृदिति। अग्नेषु त्रिवृदिति अग्नेस्तु 'त्रिवृत्' प्रकारः, षष्ठकाण्डेऽभिहितः *। 'अग्निर्यावान् अस्य च मात्रा' यावती 'तावतैवैना नेतदनेनग्न्यात्मकान् रुद्रान् प्रीणितवान् भवति। मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तप्रदानसाधनत्वादन्नरूपेण प्रशंसति, स्वाहाकारेणेति। अरोहणां प्रत्यवरोहणाश्च मिलिता सङ्ख्यां प्रशंसति। त्रिरित इति जान्वादि मुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणादित ऊर्द्ध्वं त्रिःकृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति तथा सति षट्सङ्ख्या सम्पद्यते। तस्याश्च ब्राह्मणम् 'षड्वा ऋतवः' इत्यादिना प्रागेवोक्त † मित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि त्रित्व सङ्ख्या मुपपादयति— "यद्वेवेति।

---

* इहैव ६ का० ३ अ० १ ब्रा० २५ कण्डी।

† इहैव पुरस्तात् ४ का० ५ अ० ५ ब्रा० १२ कण्डी।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'त्रिःक्रत्व' उर्द्ध मारोहणक्रता तदनुसारेण त्रिःक्रत्वा एव प्रत्यवरोहणं क्रतं भवति। उपपन्नं चैतत्, नोचेन्नयुनातिरिक्तपातः, अस्त्वेवं, किं तत इति चेत्, मैमन्यूनत्वेवापर्याप्तत्वामतिरेकेत्याधिक्याद्यथा पूर्व मवस्थानं न सुलभ मिति। आरोह सङ्ख्यानुसारेणैव प्रत्यवरोहेत् सुलभ मितिस्यैव सङ्कोचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्त होमानन्तरं तद्धोमसाधन 'मर्कपर्णं चात्वाले' प्रक्षिपेदित्याह,— "अथेति। चात्वालप्रक्षेपस्य कारण माह— "एतद्वा इति। एतस्मिन् काले खलु 'एतेनार्कपर्णेनैतद्रौद्रं कर्म करोति'। अतश्च 'एतद्' पर्ण 'मशान्तं' भवति। तदिद मशान्तं पर्णं कश्चिदपि नाभितिष्ठेत्। तच्च न किमपि छिनस्त्विति। तदेतत् पर्णं ततः करोति व्यवहितं करोति। चात्वालस्य गर्त्तत्वादित्यर्थः। अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेप मुपपादयति। "यद्वेवेति। चात्वालाग्न्याधिष्ण्यत्वेनाग्नि तत्र प्रक्षिप्तं तदर्कपर्णं 'एष' चात्वालरूपोऽग्निः 'सन्दहति' सम्यग् दहति ॥ ४२ ॥

इत्थं शतरुद्रिय होम मभिधायेदानीं तस्य सम्पत्यभिधानं प्रतिजानीते। [अथातः सम्पदेवेम सम्पत् सम्पत्तिः केनचित् प्रकारेण सादृश्य सम्पादनम्] *। यतः कारणात् कर्मानुष्ठानावसरे सम्पत्तिरनुसन्धातव्या। अतः कारणात् सां सम्पदेवाभिधानस्यत इत्यर्थः। एवकारेणात होमकरणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विधानं सूच्यते सम्पदेव प्रदर्श्यते, न पुनर्होमकरण प्रकारः। तस्य

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वस्याभिव्याप्तत्वादिति। ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "तदाहु इत्यादिना। तत् तत्र शतरुद्रियविषये 'अस्य' यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मक मग्निं प्राप्नोति'। 'कथं' च तेन 'सम्पद्यते' सदृशो भवतीत्याहु र्याज्ञिकाः। एतस्योत्तरं 'षष्टिश्च ह वा' इत्यादि। एतच्छतरुद्रियं षष्ट्युत्तराणि त्रीणि शतानि यजूंषि। पञ्चात्रिंशत् ततः पञ्चत्रिंशदिति। तत्र यान्य यानि षष्ट्युत्तराणि त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याङ्गान्यपि तावन्ति सम्भवन्ति। ततस्तैः संवत्सरस्याङ्गानि प्राप्नोति। 'अथ यानि त्रिंशत्' यजूंषि मासरात्रीणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रीः प्राप्नोति। एवं सति समस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवद्भावात् तत्संवत्सरात्मकत्वात् उभयात् संवत्सरस्याग्न्याहोरात्राण्याप्नोति। अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्-सरस्यात्मा मध्योभागः द्वे यजूंषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते पुनर्द्वे यजुषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहव स्तथापि यानि * पञ्चत्रिंशद्दिनाधिक † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्व मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशता संवत्सरः करचरणादि-विशिष्ट पुरुषकारतया प्रदर्श्यते। "एतावानिति। एतत् प्रमा-णकः खलु संवत्सरः। एवं च सति संवत्सरे यावती सङ्ख्यास्ति शतरुद्रियेऽपि तावती सङ्ख्या विद्यत इति संख्याद्वारा 'शतरुद्रियं संवत्सर मग्नि माप्नोति' तेन च सदृशो भवति। "एतावत्य

---

* 'याभि' (!)—इति ख, भ, ञ।

† 'पञ्चत्रिंशादित्यदिनाधिक०'—इति ञ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उभया इत्यादिकस्याय मर्थः,— 'शाण्डिले' शाण्डिलदृष्टेऽस्मिन् 'अग्नौ' (स्मिन) 'मध्यतो' मध्यप्रदेशे एतावत्यः षड्युत्तरशतत्रय-सङ्ख्याका इष्टका मन्त्रवत्य उपधीयन्ते। इयं च परिगणनो-त्तरस्मिन् काण्डे निधास्यते। इष्टकाश्चाग्न्यवयवत्वात् पृथगेवा ऽग्नयः। एवञ्च सति सङ्ख्यासामान्यात् शतरुद्रियेणेष्टकारूपा अग्नयः पृथगेवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्या माह— "तदाहु इत्यादिना। 'महदुक्थ मिति' प्रयत्नाजर्तसाह-व्यपदेशं (?) * शस्त्रान्तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं पक्ष्याकारं भवति। तत्र पञ्चविंशस्तोम आत्माभागः अतश्चात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-मानानि यानि (? तानि) पञ्चविंशति र्यजूंषि तान्येव महदुक्थे पञ्चविंश स्तोमात्मक आत्मभागः। यद्यपात्र पक्ष्याकारता स्तो-त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुशंसनात्मके शस्त्रे भेदेनोच्यते। यत्रात्मा भवति तत्रैव शिरः पक्ष पुच्छा-नीत्येतानि भवन्ति। आत्मभागादेव तेषां सर्वेषा मुत्पत्तेः आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि। आत्मभागसम्पादना † देव शिरः प्रभृतोन्यपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः। अथातः शतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभि र्महदुक्थस्याशीतिभि राख्याता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना माप्ति र्भवति।

अथ शतरुद्रिये अशीतिभ्यो य देवोऽई मन्त्र जात मस्ति

---

* "महाव्रते बृहस्पति सहस्र व्यपदेशं"—इति ज।

† "आत्मभागोऽयं यद्दता"—इति भ, म।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

महदुक्थस्याप्नोतिभ्य ऊर्द्ध्वं अधो यदेव मन्त्र जातं तद्दैव भवति। तेन तस्य इत्यर्थः,— अद इति महदुक्थात् परं मन्त्र जातं बुद्धिस्थं परामृश्यते। एव मुक्त प्रकारेण शतरुद्रिये विद्यमानेन तेन तेन भागेन महति उक्थे विद्यमानस्य तस्य तस्य साङ्ख्याप्तेः शतरुद्रियं महदुक्थ माप्नोति तथा महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथैन मतः परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भूय एवाशमयंस्तथैवैन मेव मेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भूय एव शमयति ॥ १ ॥

अद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्व्वा ऽआपः शमयत्येवैन मेतत् सर्व्वतः परिषिञ्चति सर्व्वत एवैन मेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्छमयति ॥ २ ॥

यद्वेवैन परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषो ऽग्निरिमांस्तल्लोकानद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनांस्तत् परितनोति सर्व्वतस्तस्मादिमांल्लोकान्सर्व्वतः समुद्रः पर्य्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमांल्लोकान् दक्षिणावृत् समुद्रः पर्य्येति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीध्रो नो वा ऽआत्मात्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसाया ऽअश्मनो ऽध्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्मनो ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्ध्यापः प्रभवन्ति दक्षिणान्निकक्षाद्दक्षिणाद्धि निकक्षादापः प्रभवन्ति * ॥ ४ ॥

अश्मन्नूर्ज्जं पर्व्वते शिश्रियाणा मिति †। अश्मनि वा ऽएषोर्क् पर्व्वतेषु श्रिता यदापोऽद्भ्य ओषधीभ्यो व्वनस्पतिभ्यो ऽअधि सम्भृतं पय इत्येतस्माद्ध्येतत् सर्व्वस्मादधि सम्भृतं पयस्तां न इषमूर्ज्जं धत्त मरुतः सꣳरराणा इति मरुतो वै व्वर्षस्येशते ऽश्मंस्ते क्षुदिति निदधाति तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादश्मानाद्यो ऽथो स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिर ऽएव तत् स्थिरं दधाति मयि त ऽऊर्गित्यपादत्ते तदात्मन्नूर्ज्जं धत्ते तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥ ५ ॥

निधायोदहरणं त्रिर्व्विपल्ययते। एतद्वा ऽएन मेतल्लघूयतीव यदेनꣳ समन्तं पर्य्येति तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते ऽहिꣳसायै ॥ ६ ॥

यद्वेव व्विपल्ययते। एतद्वा ऽएन मेतदन्ववैति

---

* 'प्रभवन्ति'—इति ख। † 'मिति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत एवैतदात्मान मपोद्धरति जीवात्वै तथो ह्यनेना-त्मना सर्व्वमायुरेति ॥ ७ ॥

त्रिर्व्विपल्ययते । त्रिर्हि क्रत्वः पर्य्येति तद्यावत् क्रत्वः पर्य्येति तावत् कृत्वो व्विपल्ययते * ॥ ८ ॥

अथ तमश्मान मुदहरणे ऽवधाय । एतां दिशᳪ हरन्त्येषा वै नैर्ऋती दिङ्नैर्ऋत्या मेव तद्दिशि शुचं दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः । शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मान मपाघ्नंस्तथैवैन मयमेतच्छतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मान मपहन्ति ॥ १० ॥

बाह्येनाग्निᳪ हरति । इमे वै लोका ऽएषो ऽग्निरेभ्यस्तल्लोकेभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्व्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद्बहिर्द्धा शुचं दधाति † ॥ ११ ॥

स व्वेदेर्द्दक्षिणायाᳪ श्रोणौ । प्राङ् तिष्ठन्

---

* 'व्विपल्कयते'—इति क, ख ।

† 'दधाति'—इति ङ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दक्षिणा निरस्यति यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति य मेव द्वेष्टि त मस्य शुगृच्छत्यमुं ते शुगृच्छत्विति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्द्वेष्टि यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तं शुगृच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीच मायन्त्यप्रतीच मेव तच्छुचं पाप्मानं जहति * ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते। एतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्व्वत तथैवैन मय मेत-च्छतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

आसीनः कुर्व्वीतेत्यु हैक ऽआहुः। आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेव कुर्व्वीतेमे वै लोका एषो ऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्य्यवत्तरः ॥ १४ ॥

---

* 'जुहोति' (!), – इति ङ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्ती मुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्ज्जपतीमा मे ऽअग्न ऽइष्टका धेनवः सन्त्वित्यग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवतामा मग्नि मेवा मन्त्रयत ऽएका च दश चान्तस्य परार्द्धस्येत्येष ह्यावरार्द्धो भूमा यदेका च दश चाथ हैष परार्द्धो भूमा यदन्तस्य परार्द्धस्यावरार्द्धतश्चैवैना एतत् परार्द्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्व्वत तथैवैना ऽअय मेतदवरार्द्धतश्चैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनूः कुरुते तस्मादपि नाद्रियेत बह्वीः कर्त्तुं ममुत्र वा ऽएष एता ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते ऽथ यत् सन्तनोति कामानेव तत् सन्तनोति ॥ १६ ॥

यद्वेवेष्टका धेनूः कुरुते*। व्वाग्वा ऽअय मग्निर्व्वाचा हि चितः स यदाहैका च दश चान्तस्य

* 'कुरुते'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परार्द्धश्चेति व्वाग्वा ऽएका व्वाग्दश व्वागन्तो वाक्परार्द्धो व्वाच मेव तद्देवा धेनु मकुर्व्वत तथैवैतद्यजमानो व्वाच मेव धेनुं कुरुते ऽथ यत् सन्तनोति व्वाच मेव तत् सन्तनोत्येता मे ऽअग्न ऽइष्टका धेनवः सन्त्व मुत्रा मुष्मिँल्लोक ऽइत्येतद्वा ऽएना अस्मिँल्लोके धेनूः कुरुते ऽथैना एतद मुष्मिँल्लोके धेनूः कुरुते तथो हैन मेता उभयोर्ल्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चा मुष्मिंश्च। ॥ १७ ॥

ऋतव स्थेति। ऋतवो ह्येता ऽऋतावृध ऽइति सत्यवृध ऽइत्येतदृतुष्वा स्थ ऽऋतावृध ऽइत्यहोरात्राणि वा ऽइष्टका ऽऋतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृतश्चुतो मधुश्चुत ऽइति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते ॥ १८ ॥

व्विराजो नामेति। एतद्वै देवा एता इष्टका नामभिरुपाह्वयन्त यथा यथैना एतदाचक्षते ता एनानभ्युपावर्त्तन्ताथ लोकम्पृणा एव पराच्यस्तस्थुरहितनाम्न्यो निमे मिहत्यस्ता व्विराजो नामाकुर्व्वत

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ता एनानभ्युपावर्त्तन्त तस्माद्दश दशेष्टका ऽउपधाय लोकम्पृणयाभिमन्त्रयते तदेना व्विराजः कुरुते दशाक्षरा हि व्विराट् कामदुघा ऽअक्षीयमाणा ऽइति तदेनाः कामदुघा अक्षीयमाणाः कुरुते * ॥ १९ ॥

अथैनं व्विकर्षति । मण्डूकेनावकया व्वेतसशाखयैतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहत्याथैन† मेतद्भूय एव शमयति‡ सर्व्वतो विकर्षति सर्व्वत एवैन मेतच्छमयति ॥ २० ॥

यद्वेवैनं व्विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रे ऽग्निꣳ समस्कुर्व्वंस्त मद्भिरवोक्षंस्ता आपः समस्कन्दंस्ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापति मब्रुवन् । यद्वै नः कमभूदवाक्त-

---

* 'कुरुते'—इति ख ।

† 'मपहत्याथैन'—इति ग, घ ।

‡ "शमयंस्तथैवैन मय मेतच्छतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहत्याथैन मेतद्भूय ऽएव शमयति"—इत्यत्राधिको पाठः क, ख, ङ पुस्तकेषु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दगादिति सोऽब्रवीदेष व ऽएतस्य व्वनस्पतिर्व्वेत्त्विति व्वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं व्वेतस ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽअथ यदब्रुवन्नवाङ्नः क्रमगादिति ता ऽअवाका ऽअभवन्नवाका ह वै ता अवका ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैतास्त्वय्य ऽआपो यन् मण्डूको ऽवका व्वेतसशाखैताभिरेवैन मेतत् त्रयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

यद्देवैनं व्विकर्षति। जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्व्वम्वेतदन्नं यन् मण्डूको ऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता आपश्च व्वनस्पतयश्च सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् *। तस्मान् मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सो ऽवकाभिरपां तस्मादवका अपा मनुपजीवनीयत मा यातयाम्न्यो हि ता व्वेतसेन व्वनस्पतीनां तस्माद्वेतसो व्वनस्पतीना मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

---

* 'पशूनाम्'—इति ग, घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तानि व्यꣳशे प्रबध्य । दक्षिणार्द्धमाग्नेरन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे व्विकर्षति समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परिव्ययामसि पावको ऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति समुद्रियाभिस्त्वाद्भिः शमयाम इत्येतत् * ॥ २५ ॥

अथ जघनार्द्धेनोदक् । हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि पावको ऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् † ॥ २६ ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राक् ‡ । उप ज्मन्नुप वेतसे ऽवतर नदीष्वा § अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञं पावकवर्णꣳ शिवं कृधीति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्व्वार्द्धेन दक्षिणा ॥ । अपामिदं न्ययनꣳ समुद्रस्य निवेशनम् अन्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः

---

*, † 'इत्येतत्'- इति ग, घ ।

‡ 'प्राक्'--इति ग, घ ।

§ 'नदीष्वा'—इति ग, 'नदीष्वा'—इति घ ।

॥ 'दक्षिणा'—इति ग, 'दक्षिणा'—इति घ

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पावको ऽस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे व्विकर्षत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणा- वृत्तद्धि देववा * ॥ २८ ॥

आत्मान मग्रे व्विकर्षति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा † ॥ २९ ॥

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि व्विकर्षति । अभ्यात्म मेव तच्छान्तिं धत्ते परस्तादर्व्वाक्परस्तादेव तद- र्व्वाचीꣳ शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं पक्षꣳ स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तर पावकं पावक मिति यद्वै शिवꣳ शान्तं तत् पावकꣳ शमयत्येवैन मेतत् ॥ ॥ ३० ॥

सप्तभिर्व्विकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त- र्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'देवत्रा'—इति ग, घ ।

† 'देवत्रा'—इति ग, 'देवत्रा'—इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मावा मावतैवैन मेतद्विकर्षति तं व्यꣳश मुत्करे-न्यस्य * ॥ ३१ ॥

अथैनꣳ सामभिः परिगायति † । अत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतदमृतꣳ रूप मुत्तम मदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतदमृतꣳ रूप मुत्तमं दधाति सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्य मृतमु वै प्राणा अमृत मेवास्मिन्नेतद्रूप मुत्तमं दधाति सर्व्वतः परिगायति सर्व्वत एवास्मिन्नेतदमृतꣳ रूप मुत्तमं दधाति ॥ ३२ ॥

यद्वेवैनꣳ सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा अकामयन्तानस्थिक मिम ममृत मात्मानं कुर्व्वीमहीति ते ऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेम मात्मान मनस्थिक ममृतं करवामहा ऽइति ते ऽब्रुवंश्चेतयद्ध मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेम-मात्मान मनस्थिक ममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

---

* 'न्यस्य'—इति क, 'न्यस्य'—इति ख, न्यस्य'—इति ग, ङ ।

† 'परिगायति'—इति क ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ते चेतयमानाः। एतानि सामान्यपश्यंस्तैरेनं पर्य्यगायंस्तैरेत मात्मान मनस्थिक ममृत मकुर्व्वत तथैवैतद्यजमानो यदेन९ सामभिः परिगायत्येत मेवैतदात्मान मनस्थिक ममृतं कुरुते सर्व्वतः परिगायति सर्व्वत ऽएवैतदेत मात्मान मनस्थिक ममृतं कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो तिष्ठन्वै व्वीर्य्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायति तत्र हि सर्व्वं कृत्स्न९ साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति। अग्निर्व्वै गायत्र मग्नि मेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो शिर एवास्यैतदनस्थिक ममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तरं दक्षिणे पक्षे। इयं वै रथन्तर मियमु वा ऽएषां लोकाना९ रसतमो ऽस्या९ हीमे सर्व्वे रसा रसन्तम९ ह वै तद्रथन्तर मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा इमा मेवास्यैतद्दक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणा मेवास्यैतत्पक्ष मनस्थिक ममृतं करोति ॥ ३६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बृहदुत्तरे पक्षे *। द्यौर्वै बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा दिव मेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथो ऽउत्तर मेवास्यै-तत् पक्ष मनस्थिक ममृतं करोति ॥ ३७ ॥

वामदेव्य मात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु प्राणः सर्व्वेषा मु ह्येष देवाना मात्मा यद्वायुर्व्वायुमेवास्यैतदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मान मेवास्यैतदनस्थिक ममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत मेव तस्याहु-तीनाᳫँ रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमस मेवास्यैतत् पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्थिक ममृतं करोति † ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआ-दित्यो हृदयᳫँ श्लक्ष्ण एष श्लक्ष्णᳫँ हृदयं परि-मण्डल एष परिमण्डलᳫँ हृदय मात्मन् गायत्या-

---

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ।

† 'करोति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्मन् हि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दक्षिणो निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय आदित्य मेवास्यैतद्धृदयं करोत्यथो हृदय मेवास्यैतदनस्थिक ममृतं करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति। तद्यत् प्रजासु गायति तत् प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत् प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

यद्देव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति। अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हैता अमृतेष्टका:*। ता उत्तमा उपदधात्यमृतं तदस्य सर्व्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्व्वस्मा मृत मुत्तमं नान्यो ऽध्वर्योर्गायेदिष्टका वा ऽएता ब्विचितो ह स्याद्यदन्यो ऽध्वर्य्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* 'अम्हतेष्टका:'—इति म, ष।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अथास्मिन्नग्नौ परिषेकवैशुकरणाविकर्षणादिकं कर्माभिधास्यते। कात्यायनः, — "चितं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्भिरधि" *-इति आग्नीध्रो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाणं निधाय "अश्मन्नूर्ज" † मिति मन्त्रेण पाषाणस्योपरित आरभ्याग्निं परिषिञ्चेदिति सूत्रार्थः त मेकं परिषेकं विधत्ते— "अथैति। यतः कारणात् सञ्चितोग्निः रुद्ररूपत्वादशान्तः अत एनं शान्त्यर्थं परिषिञ्चेत् ननु चात्र सञ्चितस्याग्नेः रुद्ररूपत्वेनाशान्तस्य शमनार्थ मेव शतरुद्रीयहोमः। अतएवोक्तं "तस्मा ऽएतं देवाः समभवञ्छान्तदेवत्यः" ‡ इति अतः किमर्थं पुनः शमनार्थं परिषेकस्य विधानं? न हि शान्तः पुनरपि शान्त मपेक्षते। न हि भुक्तवान् भोजन मपेक्षत इत्यत आह— "एतद्वा इति। एतदिति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्शः। एतस्मिन्नवसरे ते देवा अशान्त मेन मग्निं शतरुद्रियेण शमयित्त्वाथैतेन परिषेकेण भूय एवाधिक मेवाशमयन अतो यथैव देवा अकुर्वन् तथैवाय मपि यजमानः शतरुद्रियेण शान्त मपि पुनरधिकशमनार्थं परिषिञ्चति। अतः शमनाधिक्यार्थत्वात् परिषेकोऽवश्यं विधेय इति भावः। "अथैन मतः परिषिञ्चति"-इति सामान्य विधानात्पय आदिनाऽपि परिषेकः

---

* का० श्रौ० सू० १८. २. १।

† वा० सं० १७. १।

‡ इहैव पुरस्तात् १ ब्रा०, २ क०, पृ० २, पं० २।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यादित्यत आह,—"अग्निरिति। परिषेकस्य शमनार्थत्वादय-श्चाग्न्यादिकृतसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तिलादद्भिः सम्पादितेन परिषेकेणैनं शमयति ॥ १ ॥

"अद्भि" रपि क्वचिदेवपरिषेकेसाकल्येन शमनं न सेत्स्यतीत्याह,—"सर्वत" इति। सकृत् कृते शास्त्रार्थ इति न्यायेन सकृदपि परिषेके कृते परिषेकविधिश्च इत्यर्थः। स्यादित्य-भिप्रेत्य तदावृत्ति सङ्ख्यां दर्शयति। 'त्रिः कृत्व' इति। त्रित्व-सङ्ख्यस्य कार्त्स्न्येनेन शमनहेतु इत्याह,—"त्रिवृदग्नि" रिति अथ त मेव परिषेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

"यद्वेवेन मिति। एष सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन प्रजापतेश्च सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् 'इमे' पृथिव्यादयो-लोकाः खलु अतश्च तादृशस्याग्नेः परिषेकेण इमानेव 'लोका-नद्भिः परितनोति' परिवेष्टयति। समुद्रस्यावात्मकत्वादद्भिः परिषेके समुद्रेणैवैनान् लोकान् परिवेष्टयति। स च परिषेकः 'सर्वतः' सम्पादित इति समुद्रोपीमान् लोकान् सर्वतः (पर्येति पृथिव्याः समुद्रेण वलवत्त्वात् अन्तरिक्षद्युलोकयोः पृथिव्या मुपरिवर्त्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः पर्येतीत्युच्यते सर्वतः) * परिषेकः सव्यावृदपि कर्त्तुं शक्यत इत्यत आह—"दक्षिणावृदिति। अतः प्रादाक्षिण्येक्रमेण परि-षेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पर्येति ॥ ३ ॥

---

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्यो: परिषेक प्राप्तापवाद माह ,— "अग्नीदिति । अथ कस्मादध्वर्युपरित्यागेनाग्नीध्र: परिगृह्यत ऽइत्यत्राह * अग्निरेष इति परिषेक्तव्यस्याग्नेरग्रमनेन स्वयं-स्वादध्वर्यो परिषेक्तरितो † हिंसा सम्भाविता स्यात् आग्नीध्रस्य पुनरग्न्यात्मकत्त्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवादहिंसार्थं तस्य परिग्रह इत्यर्थ:। परिषेकावसरे दक्षिणे निकक्षे कश्चित् पाषाणं निधाय तत आरभ्यत इत्याह। "अश्मनोधीत्यादिना । निकक्ष: कक्ष प्रदेश: तत् सन्धिस्थानं। लोकेऽपि पर्वतादिषु दक्षिणात्स्वाषाणसन्धिस्थानात् सर्वत: स्तेरुस्थाने (?) पाषाणं निधाय तत आरभ्य परिषिञ्चेत् इत्यर्थ:॥ ४ ॥

इत्थं प्रकारं परिषेकं विधाय अथ तत्र मन्त्रं प्रदर्श्य व्याचष्टे— "अश्मन्नूर्ज मिति ‡। आप इति यत् 'एषा' पर्वतेष्व श्मनि 'श्रिता' अर्करस: पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो या मुत्पत्ति: अतस्वाश्मन्नूर्ज मित्येषभागो य एवाभिधत्ते। 'गिरिष्वियाण' मिति श्रयते: शानचि इयङादेशे च रूपम्। उत्तरत्र 'रराणा' इत्येतदपि निजस्तं पदम्। "अद्भ्य ओषधीभ्य इत्येतन् मन्त्र भागपरिपाट्योर्थ: प्रसिद्ध इत्याह ,— "एतस्माद्धीति 'पय:' क्षीरं तच्च अनादिभ्य: सम्पाद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्ध मेव अत्राप्युत्-वतीभ्यो गोभ्य: स्तदुत्पत्तिरिति। 'तां न इषं' इत्यनेन भागो न

---

* 'इत्यत आह'—इति ज, भ। इत्यत्राह'—इति क, ण।

† 'स्वयदध्वर्यौ (?) परिषेक्तरि नो (!)'–observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७, १।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मरुतात् , तत् पदार्थस्य प्रतिपादनात् तेषां तत् प्रेरकत्वेन तदुपपादयति मरुतो वा इति मन्त्रस्यायमर्थः,—'पर्वते' अश्मनि 'शिश्रियाणां' श्रिता ऊर्जं रसं अप इत्यर्थः। ता ऊर्जं मद्वाः अषधीभ्यो वनस्पतिभ्यश्च सम्पादितं पयो याहरन्ति तद्रसत्वात्। हेतु मतः संरराणाः रादाने, सम्यग्दाता यूयं ता भिष मध्यमाणा ऊर्जं रसं नोऽस्मभ्यं धत्त सम्पादयेति। परिषेकानन्तरं अश्मन्स्त ऽइत्यनेन मन्त्रेण पाषाणि कुम्भं निदध्यात् इत्याह। "अश्मंस्ते क्षुदिति निदधातीति। अश्मनि कुम्भस्य निधाने परिषेकेण शान्तस्य रुद्रस्य क्षुधं पाषाणि निहितवान् भवति इत्याह। तस्मादश्मनि क्षुधं दधाति "तस्मादिति। यतोऽश्मनि क्षुन्निहिता तस्मान्नाश्मो न भक्षणीयः। तस्यानिशु धारवे नद्यस्मरत्वात् नत्वग्निं सम्बन्धिन्या क्षुधो निधानं पाषाणव्यतिरिक्तस्थानेपि कर्त्तव्यं स्यात्। अतस्तदुल्लङ्घनेनाश्वेव किमिति निहितेति तत्राह,-"अथो इति 'अश्मा कठिनत्वात् 'स्थिरः' क्षुदपि तथा स्थिरादिदानीमुपशान्तादि कालान्तरेऽनुवर्त्तनात्। अतोऽश्मनि क्षुधो निधानो स्थित एव स्थिरं दधाति। अश्मनिहितस्य कुम्भस्य पुन र्मन्त्रेण स्वीकारं विधत्ते— "मयि त इति। तत् तेन स्वीकारेण पुनरात्मन्यूर्जं अवास्मिकाध्यत्ते। पूर्वं क्षुधापगमनार्थं अश्मनि कुम्भे निहितः। तदात्मन्यूर्जोधारणं न सिध्योवेदिति तदर्थं पुन "स्तथा द्वितीयं तथा तृतीयं इति। तृतीय वा एव स्थाने किं कर्त्तव्य मिति ॥ ५ ॥

तत्राह,—"निधायेति। उदकं क्रियतेऽनेनेति उदहरणं कुम्भः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्" * इत्युदादेशः। तन्निधाय त्रिवारं विपल्ययते प्रतिपर्येति। सव्यावृत्त्यर्थेति विपल्ययत इति। "उपसर्गस्यायताविति लत्वं" † किमर्थं विपर्यण मित्याह "एतद्वा इति। एतस्मिन्नवसरे खलु एन मग्निं समन्तात्पर्येतीति। यत एतेनैनं लघुयति लघुमिवाचरति अतस्तथा कृतोऽग्निं हिंस्यादिति। अहिंसार्थं तस्मा एवाग्नये निह्नुते स्वकृतं तद्विषय मपराध मपमार्ष्टीत्यर्थः। लघूयतीति उपमानादाचरति इति क्यच् प्रत्ययः ‡। "तस्मा इति। "श्लाघह्नुङ्स्था दिना सम्प्रदान सञ्ज्ञायां चतुर्थी" § इत्यर्थः प्रकारान्तरेणापि विपर्ययणं प्रशंसति॥ ६॥

"यद्वेति। प्रदक्षिणप्रकावसरे तेनाग्नि मनुगतो भवतीति विपर्ययणात्। तत एव जीवनयात्मानं पृथक् करोति। तथा सत्ये नेदानीं म्रियमाणेन शरीरेणैव 'सर्व मायुः' प्राप्नोति॥ ७॥

विपर्यणस्य त्रिवारं करणं प्रशंसति,—

त्रिर्विपल्ययत इति॥ ८॥

त्रिवारं पर्येत्य पश्चात् साश्मानं कुम्भं नैरृत्यां दिशि प्रक्षिपेदित्याह,—

"अथेति। "एतां दिशं" नैरृतीं दिशं हस्तेनाभिनीय दर्शयति। "एषा नैरृती' दिगिति विवरणात्॥ ९॥

---

* पा० सू० ६. ३. ५७।

† पा० सू० ८. १. १६।

‡ पा० सू० ३. १. १०।

§ पा० सू० १. ४. ३४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"एतद्वा इति। पूर्वं देवा एत मग्निं 'शतरुद्रियेण चाग्निश्च शमयित्वाथ' अग्नेरेतोत्तप्रदेशे प्रक्षेपेण शोक रूपं पापं हतवन्त:। अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तथैव कृतवान् भवति ॥ १० ॥

प्रक्षेपार्थं हरणवसर अग्नेर्वाह्यभागेन हरेदित्याह,— "बाह्येनाग्नि मिति। तथा हरणेन शोकः पृथिव्यादि लोकेभ्यो बहिर्हा तो भवतीत्याह — "इमे वा इति। अग्नेः पृथिव्यादि लोकत्रय त्मकत्वं प्राजापत्यात्मकत्त्वात् तथैव वेदेरपि बहि र्हरण अभिधाय प्रशंसति। "बहिर्वेदीति ॥ ११ ॥

उक्तप्रकारेण साश्मान कुम्भकृत्वा 'वेदेर्दक्षिणस्यां श्रोणौ' प्राङ्मुखास्तिष्ठन् 'यं द्विष्म' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्येदित्याह। "स वा इत्यादिना। उक्तं मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थं स्तथैव फलतीत्याह,— "य मेदिति। 'अमुं ते गच्छत्वित्यादिकन्तु प्रागेव व्याख्यातम्। निरस्तस्य तस्याश्मनो ऽभेदने कुर्यादिति तत्राह। "यदीति। भेत्तवै भेत्तुं गच्छत्यर्थेत्यादि सूत्रेण तु मर्थे तवै प्रत्ययः। निरसनेनाभिन्नस्य तस्य बालोद्भेदनेन किं लभ्यत इति तत्राह। यदा भाति अत्र 'यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्' इति सामान्येन च तद्भेदनं अश्मविषयं उदकुम्भविषयं इति निर्णयो दृश्यते। अतोऽत्र विचार्यते, कि मेतद्भेदनं कुम्भविषय मश्मविषयं एवेति। किं तावत् प्राप्तं सामर्थ्यात् कुम्भविषय मेतद्भेदनं नाश्मविषयं, कुत एतत् एव मेतद्भेदपनं समर्थं भवति। यदि न भिद्येत भेत्त वै ब्रूयादिति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अद्रीत्व समर्थं मेव न हि तस्य कठिनत्वात् भेदन माग्नच्छति इति प्राप्तेऽभिधीयते *। अश्मविषय मेतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् †। न कुम्भ विषयम्। कुत एतत् अर्थवादात् यदा ह्येव स भिद्यतेऽथताᳪ शुगृच्छति। यं द्वेष्टीति ॥ १२ ॥

सा च शुगश्मनि निहिता तदश्मनि शुचं ‡ दधातीति। किञ्च आश्मनिधानभेदनं कुम्भे भेदनᳪ सामर्थ्यादशनिवार्थवादाद्वाच्यत्वाच्चेति धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाण मन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपेणानुसन्धानम् यतश्चद्रियादि कुंभनिरसनान्तं कर्मकृत्वा प्रत्येत्य देवैर्धेनुकरणाख्यजसामोऽपि एतेन तथैव कृतवान् भवतीत्याह,— 'एतद्वा' इति ॥ १३ ॥

विहितं धेनुकरणं आसीनेन सम्पाद्य मिति केषाञ्चिच्छाखिनां सोपपत्तिकं मतं पूर्वपक्षयितुं दर्शयति। 'आसीन' इति स्वमत माह— "तिष्ठंस्त्वेवेति। तिष्ठन्नेव कुर्वीत न पुनरासीन इत्येवकारेण पूर्व मुपन्यस्तस्य मतस्य निरासः। स्वमते उपपत्ति माह— "इमे वा इति। एवं सञ्चितोऽग्नि रिति पृथिव्यादयो लोकाः कुतः प्रजापति स्तावत् पृथिव्यादिलोकहेतुत्वेन तदात्मक एषोऽग्निः प्राजापत्यात्मकः स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत मेव स योऽय मग्निश्चीयत इत्युक्तत्वात्। इत्थं प्राजापत्यात्मना अग्नि रिमे लोकाः, लोकाश्चेते तिष्ठ-

* का० श्रौ० सू० १८. २. ७।
† वा० सं० १७. १ ख।
‡ 'शुचं'—इति का० श्रौ० सू० १८. २. ८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्तीव ऊर्ध्वा अवतिष्ठन्त इव। अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकस्याग्नेरवयवीभूतानामिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्पाद्य मित्यर्थः। अपि च लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति। तस्मासीनः ततश्च वीर्यवानेव भूत्वा धेनु करोति। यथा धेनवोऽभिमतं पयो * दुहन्ति तद्वदेवैता अपिष्टकाः स्वाभिलाषितं दुहन्ति बुध्या धेनुरूपेणानुसन्धानं क्रियते धेनवश्च वीर्यवत्तरेण अनेन दुह्यमाना भूयः पयो दुह्यन्ति न पुनर्दुर्बलेन। अतोऽत्रापि स्वाभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पाद्यन्तश्च वीर्यवत्त्वं † तिष्ठतः सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनुः कुर्यादिति भावः तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन् कुर्यादिति ॥ १४ ॥

तत्राह,—"उदङ् प्राङिति" ऐशानीदिगुच्यते। तदभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः ‡। लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः प्रत्यङ्मुखतयावस्थानो दोग्धृणाञ्च प्रत्यङ्मुखा यास्तेन दक्षिणभाग उपसदनात् स्वाभिलषितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथावस्थानमुचित मित्याह— "पुरस्ताद्वा इति ॥ १५ ॥

प्रकृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्पर्शपूर्वकं मन्त्रं विधत्ते— "स यत्रेति। अग्नेराक्रमणस्योपरि यत्र स्पृष्टु माप्नोति 'तत्' स्थान मभिमृश्य इमा मे अग्न इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः। अतएव

---

* 'या'—इति भ।

† 'वीर्यवत्त्वे'—इति भ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. २. १०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कात्यायन:— "आलभ उपरि प्रापथान्ते जयतीमाम इति * ।
अत्रालभ इति अग्न्यालभागस्येत्यर्थ:। अस्मादिव्यतिरिक्तासु बह्वीषु देवतासु सतीष्वपि मन्त्रे अग्नि मेव प्राधान्येन कि मिति सम्बोधयतीत्यत आह,— "अग्निर्हैतासा" मिति । अवयव-व्यापारे अवयविन: सामर्थ्योपलम्भादिष्टकाना मग्न्यवयवत्वेनाग्नि-स्तासां करणे असमर्थ इति भाव: मन्त्रे आदावेकाच दशचेति । अवसाने अन्तश्चापरार्द्धश्चेति सङ्ख्याविशेष प्रयोगस्याभिप्राय माह— "एका च दशचेति । य एष परार्द्धो भूमा अपकृष्टं बहुत्वं अवरसङ्ख्यापर मसीमायतताद्यपेक्षया दशत्वसङ्ख्या अवरा ततोऽप्यवरा एकच सङ्ख्या ततश्चार्वाचीनाया: सङ्ख्याया अभा-वादिति । अतोऽन्तश्च परार्द्धश्चेति यत् एष परार्द्धो भूमा उत्कृष्टं बहुत्वं अधिकसङ्ख्याकाष्टादशशतसहस्रादिसङ्ख्यापेक्षया अन्तस्याधिकत्वं ततोऽपि परार्द्धस्यापिकत्वं तत उत्तरस्या अधिकसङ्ख्याया अभावादित्यर्थ:। एवं च देवान् पून सङ्ख्या भूम्ना अधिक सङ्ख्या भूम्ना च मध्यत: शतादि सङ्ख्याका:। एना: इष्टका: परितो गृहीत्वा धेनुरकुर्वत । यत एव तस्मा-दिदानीं यजमानोऽपि एकाचेत्यादिमं मन्त्रपाठेन तद्वदेव परिगृह्य धेनु: कुरुत इति । नन्वेवं सति मन्त्रे यत् सङ्ख्याकानां मिष्टकानां धेनूरूपता सम्पाद्यते तत् सङ्ख्याका इष्टकाश्चां धेनव: क्रियन्ते । तथाप्युक्तसङ्ख्यातिक्रमेण तत्सङ्ख्यानुसारात् मध्वी: कर्त्तृंराह्रियै-तेत्यर्थ: । कथं तर्हीष्टकास्तत्सङ्ख्याका धेनव: सम्पाद्यन्त

* का० श्रौ० सू० ८, २, ८ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्यत आह,— "अमुत्र वा इति। एष यजमानो ऽमु-ष्मिन् लोके उपलक्षण मेतत् इहलोकेऽपि* ब्रह्मणा बृहता वीर्यवता † तेन यजुर्मन्त्रेणैता इष्टका बह्वीः एकादिपरार्द्धान्त सङ्ख्याकाः कुरुते, मन्त्र सामर्थ्यादल्पस्य बहुवचनम् ‡ ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयके श्रूयते §,—"धान्यमसि धिनुहि देवान्"–इत्याह। एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्मिथावदेव स्यात् यावज्जुहोतीति मन्त्रे एका च दशेत्यादिनोत्तरोत्तराधिकसङ्ख्यासन्तानस्य फल माह— "अथेति। अथ तदेवेष्टका धेनुकरणं वाग्धेनुकरणात्मना प्रशंसति— "यद्वेति। मन्त्ररूपया वाचितत्वात्। अग्नि-र्वागात्मकः एकत्वादिका अपि सङ्ख्याः वाचा प्रकाश्य-मानत्वात् वागात्मिकाः एव भवति। अग्न्यवयवो भूताना मिष्टकाना एकादश चेत्यादि सङ्ख्या प्रकाशनेन मन्त्रेण देवा वाचा मेव धेनु मकुर्वन्। अत इदानीन्तनोऽपि यजमानस्तद्व-देव करोति। एकत्वादि सङ्ख्यानां वागात्मकत्वात् उत्तरो-त्तराधिकसङ्ख्यासन्तानेन वाच मेव भूयसी मविच्छिन्नां सम्पा-दितत्वाद्भवतीत्याह— "अथेति। ननु च "इमा मे ‖ अग्न

---

* 'इहाताकेऽपि'—इति भ।

† 'वीर्यवतित्यर्थः'—इति ज, भ, ञ।

‡ 'बहुभवनम्'—इति ज भ, ञ।

§ तै० सं० १. १. ६।

‖ वा० सं० १७. २।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इष्टका धेनवः सन्त्वित्यनेनैवेष * धेनुरूपत्वं सम्पादनात्। पुनरपि तदेवैता मे अग्न इत्यादिना सम्पाद्यत इति। पौनरुक्त्या शङ्का निवारयति। एतद्वा इति इमा मे अग्न इत्येतैनैवा इष्टका अस्मिँल्लोके धेनू करोति। अथैता मे अग्न इत्यनेन अमुष्मिंल्लोके स्वर्गे धेनू करोति। अतश्च पृथगर्थत्वात्र पुनरुक्ति रितिभावः। इष्टकानां लोकद्वयेऽपि धेनुरूपता सम्पादनस्य फल माह— "अथो इति। तथासति एता इष्टकारूपा धेनवः अस्मिंश्चामुष्मिंश्चेत्युभयोर्लोकयो रथ्येनं यजमानं भुञ्जन्ति पालयन्तीत्यर्थः। भुञ्जन्तीति भुजो नवनं इत्यात्मने पदं विधानो अवन निषेधात् परस्मैपदम्। हे अग्ने इमा इष्टका इहलोके एकत्वादि परार्धान्त सङ्ख्याविशिष्टा धेनवः केवलं हि मिहलोक एव किन्तु हे अग्ने अमुत्रेत्येतत् पदं मन्त्र एव विहृणोति। अमुष्मिंल्लोक इति तत्रापि एता इष्टका मे धेनवः सन्त्विति मन्त्रस्यार्थः॥ १७॥

अथ तत्रैव मन्त्रान्तरम् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— "ऋतव स्थेति †। ऋतवो ह्येति एता इष्टका ऋतव खलु संवत्सरात्मकस्याग्ने अवयवत्वादित्यर्थः। अहोरात्राणि वा इष्टका इत्यत्राप्ययमेवाभिप्रायः। ऋतावृध इति छान्दसो दीर्घः; ऋतावृध इति पुनर्वचन मादरार्थः। स्पष्ट मन्यत्॥ १८॥

---

* 'सन्ति यानेवैव'—इति क।

† वा० सं० १७. ३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"विराजो नामेत्यादिकस्याय मर्थः,— एतस्मिन् काले खलु 'देवाः' यथा 'यथा एता इष्टका आपद्यते' यैर्म्मन्त्रैरेता इष्टका आपद्यते जनाः तैरेव ता मन्त्रैरेता इष्टका आपद्यते जनाः तैरेव नामभिः स्वय मथाह्वयन्ताम्। ततश्चैता इष्टका एनान् देवान् 'अभ्युपावर्त्तम्' तत् समीप मगमत्। 'अथ लोकम्पृणा एव' अविज्ञितनाम्न्यः धेनुरूपतया अथर्य मूर्त्त विसृजन्त्यः; पराङ्मुखा एव तस्थुः अन्यासा मिष्टकानां स्वयमातृण्णा रेतः सिग्विश्वज्योतिरपस्याप्राणभृदित्यादिकानि विद्यन्ते लोकम्पृणानान्तु तथा प्रातिस्विकनामधेयाभावादिष्टकावत् स्वनामानाह्वानेन विमुखा भूत्वा अवस्थिता:* इत्यर्थः। पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनाम्नो रकुर्वत†। अतः स्वय मपि तत् समीप मगमत्। अतएव तस्मादुपधानावसरेऽपि लोकम्पृणा दशदशोपधाय मन्त्रेणाभिमन्त्रयते एवं च सति विराजो दशाक्षरत्वात् देवा विराजः कृतवान् भवतीति। तस्मात् मन्त्रे लोकम्पृणा उद्दिश्य विराजो नामेति प्रयुक्तमिति ॥ १८ ॥

विशद मन्यत् ऋतवस्थेत्यादि मन्त्रस्य योजनं यथाश्रुत मेव इष्टकानां धेनुरूपता सम्पादनानन्तरम् "मण्डूकीनावकया वेतसशाखाभिरग्निस्थलस्य विकर्षणं विधत्ते— "अथेति।

---

* 'वनस्थिरः'—इति ज; 'वनस्थित'—इति झ।

† 'रन्कुर्वत'—इति छ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एतद्वा इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु प्रागेवाभिहितः। विहितं तद्वि-कर्षणं 'सर्वतः' कर्त्तव्य मित्याह ॥ २० ॥

सर्वत इति सर्वथापि विकर्षणस्य शमनार्थतां दर्शयति— "यद्वेवैन मिति। 'एन' मग्निं मण्डूकादिभि 'र्विकर्षति' इति 'यत्' यत्र एतत् कारणं खल्विति कारणाभिधानं प्रतिज्ञाय 'यत्रैत' मित्यादिना तत् प्रदर्श्यते,— 'अग्रे' पूर्वं यत्र यस्मिन् प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः 'प्राणा' एत मग्निं समस्कुर्वन् संस्कार-प्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः; तदाति * प्राणास्त मग्नि 'मग्नि' रेवोक्षितवन्तः ता आपः संस्कृता 'मण्डूका' अभवत् ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिः प्रस्तिनोऽस्माकं रसो वाभ्रादित्यभिरक्ष स प्रजापतिर्वै एतस्य 'रसस्य एष' वनस्पति र्वेत्तु इति अब्रवीत्। तस्येति कर्मार्थे षष्ठी एव इति प्रत्यक्षेण निर्दिष्टम्। 'तं' वनस्पति वेतस इति परोक्षेणाप्याह। यत एव सुतं तेन वेतसोऽभूत् खलु 'तं' देवाः परोऽक्षकामत्वा द्वेतस इत्याचक्षते। अथापो यदब्रुवम् अवाक्सृगादिति तस्मात् स रस 'अवाका अभवन्'। ताश्च देवताः परोक्षकामत्वा दवका इत्याचक्षते। "ता हैता इति। उक्त प्रकारेण 'मण्डूकाः' साक्षादेवापः वेतसोऽपि तद्रसवेदामान् अवकास्तुत इमाश्रकत्वादिति सर्वेप्येते मण्डूकादयः अवकात्मका इति। ता एता स्त्रिविधा आपः खलु तस्मात्ते रयकर्षणैरेता स्त्रिविधा-भिरप्यद्भिरेव मग्निं शमयितवान् भवति ॥ २२ ॥

---

* 'तद्देते—इति ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्थं मण्डूकादीनां प्रशमकत्वेन प्रशमनार्थत्वं प्रदर्श्याधुनैव कृत्स्नान्नरूपेण प्रशंसति,— "यद्वेवेति। पूर्वं व्यस्रंसत इति अनेन विस्रंसनेन परासुः प्रजापति इदानीं चयनलक्षणेन संस्कारेण प्राणादीनां निधानात् पुन रुत्पद्यत इति चायमानाग्निलक्षणः प्रजापति र्जायत एव। जायमानस्य च सर्वान्नभोज्यार्थ मेवोत्पत्तेः; एषोऽपि सर्वस्मा अन्नाय जायते। मण्डूकादयश्च कृत्स्नं मन्नम्। तदेव प्रदर्श्यते,— "पशवश्च ह्येता इति। 'एता मण्डूकावकावेतस शाखाः' * क्रमेण पशव आदौ वनस्पतयश्च भवन्तीति। मण्डूकादय स्थावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं मन्नं अत्र प्रदर्श्यते। मण्डूकादयः सर्वे अपि च अबात्मकाः। तथापि अवकानाञ्चैका यच्च मत्वाद-प्राप्ति वनस्पतिरूपत्वाच्च ता आप इत्युक्तम्। एवञ्च सति मण्डूकादिभिर्विकर्षणेन एन मग्निं सर्वान्नत्वेन प्रीणातीति ॥ २३ ॥

विकर्षणेन वीतरसान् मण्डूकादयोऽनुपजीवनीयः असन्नित्याह,— "मण्डूकेनेति पशूनाम्। पशूनां मध्ये मण्डूकेन विकृष्टवानिति यत् यस्मात् पशूनां मध्ये मण्डूका गतदारत्वात् पश्वन्तरवदुपकारको न भवतीति। सो अध्वर्युं रुच्यते एव मेवावका अपि मत्साः पेयावान् भवतीति वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तरवत् पुष्पफलादि नोपकारको न भवतीति। एते सर्वे अनुजीवनीयाः अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १८. २. १०। वा० सं० १७. ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मण्डूकादिभिः कथं सम्भवतीति तदुपाय माह—स तानीति सोऽध्वर्युः 'तानि' मण्डूकादीनि 'वंशे प्रबध्य' विकर्षणेनेति शेषः। पूर्वं सन्निस्थलस्य सामान्येन विकर्षण मुक्तम्। अथैनं विकर्षति। सर्वतो विकर्षतीति। तदेदानीं कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेणेति विशेष जिज्ञासाया माह;—"दक्षिणा र्धेनेति। परिश्रिता मन्तरेणाम्लेरात्मना भागस्य दक्षिणभागे प्रथमं 'प्राग्' अपवर्गं कर्षति। "समुद्रस्यत्वेवेति * मन्त्रेणेत्यर्थः। दक्षिणार्धेनेति व्यत्ययेन तृतीया। समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परिव्ययामसीत्यस्य तात्पर्यं माह—"समुद्रियाभिस्त्वेति। समुद्रशब्देनाच जलाशय उच्यते। समुद्र सम्बन्धिनीभिरद्भिः 'त्वां शमयाम' इत्येतदुक्तं भवति। अवकाया अबात्मकत्वात् तया सञ्चरणेन शमनस्य निष्पादनादित्यर्थः। "समुद्रियाभिरिति समुद्रा भ्राद्र † इति प्रत्ययः। तस्य आयनेयी इत्यादि सूत्रेणापि यादेशः। हे 'अग्ने' 'त्वां' समुद्रसम्बन्धिन्या 'अवकया' यदि 'परिव्ययामसि' परितः शब्द गुणः इदन्तो मसि रित्युत्तमपुरुष बहुवचन सकारस्यान्ते इकारागमः। तेन सञ्चरणेन शान्त स्त्वं 'अस्मभ्यं' अस्मदर्थं पावयति शोधयतीति 'पावकः' पावयिता 'शिवः' शान्तः आनुकूल्यवान् भवेति मन्त्रस्यार्थः॥ २५॥

---

* वा० सं० १७. ४।

† पा० सू० ४. ४. ११८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उक्त प्रकारेण दक्षिणभागे विकृष्य पश्चिमभागे उदगपवर्गं "हिमस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण * विकर्षेदित्याह,— "अथ जघनार्द्धेनेति। 'यद्वै शीतस्य' इत्यादिकस्याय मर्थः— 'यत्' खलु 'शीतस्यापि प्रशीतं' प्रकृष्टं शीतं 'तद्धिमस्य जरायु' जरायुशब्दो गर्भवेष्टनवचनः अतश्च जरायुर्यथा गर्भ माच्छादयति तद्वदधिकं शीतमभिभवेनाच्छादयतीति। हिमस्य जरायुणेति शीतादप्यधिकशीतत्व मुच्यते इति। अत्र अग्नात्मका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुणेत्यनेन विवक्ष्यते। तेन च शब्देन तेषा मभिधानं प्रकृष्टशमनसमर्थत्वात् सूचनार्थ मिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ २६ ॥

अथोत्तरभागे प्रागपवर्गं "उपज्मन्नुपेति † मन्त्रेण विकर्षणेति विधत्ते— "अथोत्तरार्द्धेनेति मन्त्रस्तु स्पष्टार्थ इत्याह यथैवेति ॥ २७ ॥

अथ पूर्वभागे "अपा मिद मित्यादि ‡ मन्त्रेण दक्षिणापवर्गं विकर्षेत्याह अथ पूर्वार्द्धेनेति। अय मपि मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्याह— "यथैवेति हे अग्ने यदेतत् मण्डूकावकाशैतसः शाखालक्षणं वस्तु इदं अपान्ययनं नितरां स्थानं अपा मस्तोयस्त्वेति तदयं मन्त्वं सम्भवतीति। तत्राह समुद्रस्येति नद्यल्पीयसी मपानयन मेतत्। अपि तु 'समुद्रस्य' जलनिधिरेव 'निवेशनं' निवे-

---

* वा॰ सं॰ १७. ५ ।

† वा॰ सं॰ १७. ६ ।

‡ वा॰ सं॰ १७. ७ ।

अतेऽस्मिन्निति निवेशनं अधिकरणे ल्युट् स्थाने मित्यर्थः । एवञ्च तथाविधेन मण्डूकादिना विकृष्यसे यतः अतस्त्वां ब्रवीमि ते हेतयो ज्वालाः अस्मादन्यां 'तपन्तु अस्मभ्यं' तु त्वं पावकं 'शिवश्च' भवति मन्त्रार्थः । तद्भागे विकर्षणप्रकारं हस्ताभिनयेन दर्शयन दक्षिणभागादिक्रमेण विकर्षणात् सिद्धं प्रादक्षिण्यक्रमं प्रशंसति । इत्यग्रे विकर्षतीति,— "देवत्रेति । देव मनुष्येभ्यो * सूत्रेण देवार्थे त्रा प्रत्ययः । देवं देवं देवोचितं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मभागविकर्षणस्य प्राथमिकत्व मुपपादयति,— "आत्मान मिति दक्षिणार्द्ध मित्यादिना विहितं विकर्षण मग्नेरात्मभागे एव क्रियते । अतस्तदग्ने आत्मानं विकर्षतीत्येतदुपपन्नं कुतः सम्भवति । जायमानस्य करचरणाद्यवयवजातस्य मध्ये पूर्वमात्मभाग एव सम्भवति तत् सकाशात् करचरणादीना मुत्पत्तेरिति । अथ दक्षिणपश्चादीनां विकर्षणं विधाय तत्क्रमसिद्धं प्रादक्षिण्यं पूर्ववत् प्रशंसति ॥ २९ ॥

अथेति पश्चादीनां विकर्षण मात्मभाग मभिलक्ष्य कुर्यादित्याह । अभ्यात्ममिति अन्यात्मना मभि अभ्यात्मं लक्षणेनाभिप्रती आभि मुख्य इत्यव्ययवी भावसमासः । अनश्चेति समासान्तष्टच् † विकर्षणानुसारेण 'शान्तिं' निहितवान् भवतो-

* 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्'— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

† पा० सू० ५. ४. १०८ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्याह। अभ्यात्म मेवेति कथ मभ्यात्मं विकर्षणं भवतीति; तत्राह परस्तादिति। अथ दक्षिणपश्चादीनां विकर्षणेषु मन्त्रान् विधत्ते,— अग्ने पावक रोचिषेत्यादिना मन्त्रेषु * पावक-शब्दप्रयोगस्याभिप्राय माह— 'पावकं' पावक मिति 'यत्' खलु वस्तु 'शिवं' तस्यैवार्थं प्रदर्शनं 'शान्त' मिव तत् 'पावकं' भवति। शान्तस्य शुद्धि सम्पादकत्वात् अतश्चाग्नेः शान्तता सिद्धये तेन शब्देन सम्बोधन मिति ॥ २० ॥

भावः विकर्षणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सप्तत्वसङ्ख्या प्रशंसति,— "सप्तभि रिति। 'सप्तचितिकोऽग्नि' रित्यनेन 'सप्तर्त्तवः सम्वत्सरः सम्वत्सरोऽग्नि' रित्यनेन च पृथगेवाग्नेः सप्तसङ्ख्यायागः प्रदर्श्यते। पञ्च चितयो नित्याः इतरे द्वे चिती नैमित्तिके इति सप्तचितयः अधिमासापेक्षया सप्तर्त्तवः। यस्मिन् वंशे मण्डूकादीनि वहा विकृष्टन्तं वंश मुत्करे प्रदक्षिणेदित्याह तं वंश मिति ॥ २१ ॥

अथैन मग्निं परितः सामभि र्गायेदित्याह—"अथेति। विहितं सामगान ममृतरूपतया प्रशंसति। अत्रैव इति। कथ मेतत् साम्ना ममृतरूपत्व मिति, तत्राह— "साम्नामीति। स्वमात्मके शरीरेव स्वामाधिकारादि पञ्चभेदविशिष्टत्वात् वा साम्ना प्राणत्वं प्राणश्चामृतं खलु प्राणसम्बन्धे मरणाभावात्। अतश्च प्राण रूपेण साम्नामप्यधमजरूपत्वात् सामगानेना मृत मुत्तमं रूपं मस्मिन्नग्नौ निर्दधातीत्यर्थेतञ्च सामगानं सर्वतः कर्त्तव्य

---

* वा० सं० १७. ८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मित्याह। "सर्वत इति। अतः पुनस्तदेव सामगानं प्रजापति सम्बन्धिन आत्मनः अनस्थिकामृतरूपत्वसाधनतया प्रशंसति ॥ २२ ॥

"यद्देवेम मिति। एतस्मिन् काले खलु 'देवा' 'इमं प्रजापतिसम्बन्धिन 'आत्मानं' शरीरं 'अनस्थिकमृत' एव 'कुर्वीमहीति' अकामयन्त अस्थ्नाविनश्वरत्वेन तदिमि... स्यापि शरीरस्य विनश्वरत्वात् तद्रहितं प्राणशरीरं कर्मलभ्यप्यनित्यर्थः। तत स्ते येन प्रकारेण 'समात्मान मनस्थिकं करवामहे' एतत् प्रकार मुपजानीतेत्युक्त्वा पश्चात् कथं तत् ज्ञानोपाय इत्यपेक्षायां "चेतयध्व मित्यब्रुवन्। तदाक्यस्य श्रुति त्रय मेव विवृणोति,—"चिति मित्यादिना। 'चितिं' विमर्शमिच्छतेति खलु 'ते अब्रुवन्' एव मपि विमर्श मब्रुवन् मित्याशङ्काह "तदिच्छतेति। तदिति लिङ्गव्यत्ययः येन प्रकारेण 'समात्मान मनस्थिकं' कुर्वी महि तत् प्रकार परिज्ञाय चिति मिच्छतेति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

पश्चात्ते तथा विचारयमाणा स्तदुपायत्वेन एतानि वक्ष्यमाणानि गायत्र्यादीनि सामानि दृष्टाते रेनं परि-गीयेत मात्मानं यथोद्दिष्ट मकुर्वन् अतस्तदेव यजमानोऽपि कुरुते सर्वत इति। पूर्वादिभागेषु सर्वतो गानेन शरीरं सर्वतः कार्त्स्न्येन मनस्थिक ममृतं करोति। विहितं गान मासीनेन निष्ठता वाकार्य मिति। अत्र स्वेच्छयान्यतर प्रकारेण तत् प्रसक्तौ नियम माह— "तिष्ठन्निति। अत्र होत्रस्यार्थं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विशेषं ज्ञात्व मिति। तत्र हिङ्कारे खलु ज्ञात्वं साम भवति। सामान्यरूपेण हिङ्कारे ज्ञात्व मपि सामवर्त्तत इति अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यन्तरेष्पुक्तं हिंकरोति। सामै वा करोति। अथैनं सामभिः परिगायतीति सामान्येन विधानात् देशविशेषे सामविशेषगान मभिधत्ते ॥ ३४ ॥

"गायत्र मित्यादिना। 'तत् सवितुर्वरेण्य' * मित्यस्यामृचि गायत्र्या मृच्युत्पन्नं साम गायत्रम्। तत् पूर्वभागे गायेत्। एवञ्च गायत्र्या अग्निना सहोत्पन्ने तत्रोत्पन्नस्यापि साम्नो-ऽग्नित्वादस्य सञ्चिताखिललक्षणस्य प्रजापते रग्नि मेव शिरः प्रदेशस्त्वात् क्रियास्य शिर एवैतेन सामगानेन 'अनस्थिक मस्तं' करोति ॥ ३५ ॥

'अभित्वा शूरनोनुम' † इत्येतस्या मृच्युत्पन्नं साम रथन्तरं तद्दक्षिणपक्षे गायेत्। एवञ्चास्य पृथिवी मेव दक्षिणं पक्षं कृतवान् भवतीति आह— "रथन्तर मित्यादिना अस्याः

---

* गायत्रसाम ;—

तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गोदेवस्य धीमहि।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

—इति उ० ६ प्र० ३ अ० १० सू० १ ऋचि।

† रथन्तरम् ;—

अभि त्वा शूर नोनुमो ऽदुग्धा इव धेनवः।

ईशान मस्य जगतः स्वर्दृश मीशान मिन्द्र तस्थुषः ॥

—इति छ० ३ प्र० १ अ० ५ द० १ ऋचि, आ० २प्र० १अ० ३१ साम।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

णीति। "इमे इति। हस्ताभिनयेन दर्शयन्ति। यत इमे सर्वे रसा अस्यां प्रवतिष्ठन्ते। अतोऽतिशयरसाधारत्वेन इयं रसवत: रसतम एव रसंतम: * तच्च परोक्षकामत्वाद्देवा रथन्तर मभिदध इत्यर्थ: ॥ ३६ ॥

'त्वामिद्धि हवाम' † इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम बृहत्। तदुत्तरे पक्षे गायेत्। तथावदिव मेवास्योत्तरं पक्षं कृतवान् भवतीत्याह— "बृहदुत्तरे पक्ष इति। 'बर्हिष्ठा' अतिशयेन बृंहती बृंहत्शब्दादतिशयार्थे इष्टनिटिलोपे च रूपम् ॥ ३७ ॥

'कयानश्चित्र आभुवद्' ‡ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वामदेव्यम्। तदात्मभागे गायेदित्याह। "वामदेव्य मिति। आत्म-

---

* 'रसतम: रसतम एव रसंतम:'—इति ङ।

† बृहत्साम;—

त्वा मिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारव:।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वत: ॥

—इति छ० ३प्र० १अ० ५द० २ ऋचि, आ० १प्र० १अ० २७ साम।

‡ महावामदेव्यसाम;—

कया नश्चित्र आ भुवदूति सदावृध: सखा।
कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥
कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धस:।
दृढ़ाचिदारुजे वसु ॥ २ ॥
अभी षु ण: सखीनामविता जरितॄणाम्।
शतम्भवास्यूतये ॥ ३ ॥

—इति उ० १प्र० १अ० १२सू० १—३ ऋचु, उ० १ऊ० १प्र० ५ साम।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भागी वामदेव्यस्य गानेन वायु मेवात्मानं करोतीत्याह । "प्राणो वा इति । "सर्वेषा मु हैव देवाना मात्मा यद्वायुरिति । तदभावे तेषां व्यवहाराभावादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पुच्छे 'यज्ञायज्ञीयं' * साम गायेदित्याह ,— 'यज्ञा यज्ञिय मिति । 'यज्ञा यज्ञा वो ऽग्नय' इत्येतस्या मृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीय म् । यज्ञायज्ञ मन्त्रोऽस्मिन्नस्तीति विग्रह्य मतौ च्छः सूक्तसाम्नोरिति सामर्थ्यच्छः । इस्य इयादेशः, अत्र यज्ञायज्ञीय मिति । छस्त्वं छान्दसम् । यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मतां प्रतिजानीते । 'चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञीय' मिति । तदेवोपपादयति "यो हि कश्चेति । 'यज्ञः सन्तिष्ठते' सम्पूर्णता मेति । तस्याहुतीनाᳶ रसः" एवं चन्द्रमस मेतेति । अतएव देवा स्त मुपजीवन्ति । अतो यज्ञाहुति रसस्य चन्द्रं प्रति प्राप्तिद्वारा यज्ञायज्ञः कृत्स्न एव यज्ञः एत मप्येति । तस्मात् 'यज्ञो यज्ञ' एत मेतीति , चन्द्रमा यज्ञायज्ञीय मित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्तु यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मकत्वम् । ततः किं प्रकृते समायात मित्यत आह— चन्द्रमस मेतेति "प्रजापतेर्हृदय मिति । किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेदित्याह— "अथेति । तत् साम आदित्यात्मना स्तौति । "असौ वा इति । आदित्यस्य हृदय

---

* यज्ञायज्ञीय साम ;—

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।

प्र प्र वयमम्टतं जातवेदसं प्रियम्मित्रन्न शᳶसिषम् ॥

—इति छ० १प्र० १अ० ४द० १ ऋचि, गे० १प्र० २अ० २५ साम ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सादृश्य प्रदर्शनेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयसादृश्य प्रजापतिनोक्तं प्रजापतेर्हृदयत्वं उपपादयति । 'स्वत्व' लक्षण एत इति । गायत्रादीनां गानस्य स्थान विशेष उक्तः । अथैतद्गानं कस्मिन् स्थाने कर्त्तव्य मिति तत्राह,— 'आत्मन्' इति आत्मभागेति । यत्र क्वचित्क्रियतेति तत्राह— "निकक्ष इति । निकक्षावप्युभौ विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियसेत्यत आह— "दक्षिणे निकक्ष इति । अतोऽस्मान्निकक्षा हृदयं 'ने दीय उत्पन्न' सन्निहितं तदीय इत्यस्यान्तिकार्थत्वात्तद्योगे 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या' * मिति पक्षे प्रकरणात् पञ्चम्याविधानादत्र इति पञ्चमी इत्थं प्रजापते हृदयस्यादित्यात्मकत्त्वात्तस्य मानेनादित्य मेवाग्ने रात्मभागं करोतीत्याह,— "आदित्य मेवेति ॥ ४ ॥

प्रजापते र्हृदयं गायत्रादिसामवत् च कस्याञ्चिदचि न गीयते । अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते अतएव आपस्तम्बेन सूचितं,— "प्रजापतेः सामानृचं गायतीति † अतस्तस्य साम स्तयोः शब्दयोर्गानं प्रशंसति,— "प्रजासु चेति । न च ता प्रजासु प्रजापता वित्यभिधेय निर्देशः क्रियते नहि तत्र गानं सम्भवति अशक्यत्वात् नचायं शब्दनिर्देशः । प्रजास्विति बहुवचनवैयर्थ्यात् । अतः कथ मस्य वचनस्योपपत्तिरिति नैतदस्ति वाच्यवाचकयोर्भेद विवक्षया वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं

* पा० सू० २. ३. ३४ ।

† आप० श्रौ० सू० २. १२. ७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वाचे क्रियत इत्युपचर्य्यते। तद्यत् 'प्रजासु हृदयं दधाति' अथ 'यत् प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधातीति'। अभिधेयेफलसम्बन्धप्रदर्शनात्तदनुरोधेनाभिधेये एव गायतीति। उपचारोक्तेरभिप्रायः पूर्वं प्रजा प्रजापतिशब्दयो र्गानेन प्रजासु अग्नौ च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथाग्नेस्तदुभयात्मकत्वात् तत्रैव गाने तत्रोभयत्रापि हृदयं निधीयत इत्याह,— "यद्वेवेति। प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च तस्य गान मग्नौ क्रियते। अतश्च पूर्वन्तच्छब्दयाभिधेयप्राधान्ये-नाग्ने रुपसर्जनत्वं मुक्तम्। अत्र तु अग्निप्राधान्येन तच्छब्दद्वया-भिधेयस्योपसर्जनत्व मुच्यत इति विभागः। "अयं वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्चेति। स यः प्रजापतिर्व्यस्रंसतायामेव 'स योऽय मग्निश्चियत इति श्रुतेः अग्निस्तावत् प्रजाः प्रजापतिश्च सर्वप्रजा निर्मातृत्त्वेन तदात्मकत्त्वात्तद्द्वारामग्निरपि प्रजात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति— "ता हैता इति। सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृत मु वै प्राणा अमृत मेवास्मिन्ने तद्रूप मुत्तमं दधातीति साम्नान्ता-वद मृतत्त्वं मुक्त मेव इष्टकानां प्रतिदिश मुपधीयमानत्वा-दुपधानवादो तेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकात्त्वोपचारः। एवञ्च तान्येतानि सामान्यमृतेष्टका भवन्ति। "ता हैता इति स्त्रीलिङ्गविशेषियेष्टका पच्चे ताश्चेष्टका उत्तमाः सर्वाभ्य इष्टकाभ्यः उपरित्य उपरित्य उपदधाति। तेनास्य दृश्यमानस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वस्याप्यमृत मुत्तमं दधाति। तस्मादस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्यामृत मुत्तमं भवति। विहितं सामगानं समाख्यानादुद्गातुः प्राप्नोतीति। तदपवाद माह— "नान्योऽध्वर्योरिति। इतरस्य गातृत्वे दोष माह— 'इष्टका वा एता इति। एतेषां साम्ना मिष्टकात्त्वादिष्टकानां चाध्वर्युणोपधेयत्वादितरस्य * गातृत्वे तदुपधानवैधुर्येणाध्वर्युर्विजितः पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

---

* 'चाध्वर्युरिति रहस्य'—इति क, ज।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल: स्वर्णजं वर्णमुख्य: ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्य: ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृण: शार्करं चार्कतेजा: ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य: * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे प्रथमोऽध्याय: समाप्त: ॥ १ ॥

---

* अत्रत्याष्टौ ग्रन्था: पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या: ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदित ऽआदित्ये * । व्वाचं व्विसृजति व्वाचं व्विसृज्य पञ्चगृहीत माज्यं गृह्णीते तत्र पञ्च हिरण्यशकलान् प्रास्यत्यथैतत् त्रयꣳ समासिक्तं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां व्वोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधाति† ॥ १ ॥

अथाग्नि मारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते ऽअस्त्वर्च्चिष ऽइत्यत्रैष सर्व्वोऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र तस्मा ऽअलं यद्धिꣳस्याद्यं जिहिꣳसिषेद्य मु वा ऽएष हिनस्ति हरसा वैनꣳ शोचिषा व्वार्च्चिषा वा हिनस्ति तथो हैन मेष एतैर्न्न हिनस्त्यन्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यꣳ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २ ॥

आरुह्याग्निꣳ स्वयमातृण्णां व्याघारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥

---

* 'आदित्ये'—इति ग, घ ।

† 'निदधाति'—इति ग, घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्वयमातृण्णां व्याघारयति। प्राणः स्वयमातृण्णा प्राणे तदन्नं दधाति * ॥ ४ ॥

यद्वेव स्वयमातृण्णां व्याघारयति। उत्तरवेदिर्हैषाग्नेरथ या ममूं पूर्व्वां व्याघारयत्यध्वरस्य साथ हैषाग्नेस्ता मेतद् व्याघारयति ॥ ५ ॥

पश्यंस्तत्र हिरण्यं व्याघारयति। प्रत्यक्षं वै तद्यत् पश्यति प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिः प्राश्ना एवेह भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत् प्राश्नाः परोऽक्ष मिव मुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याघारयति। प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षꣳ सोत्तरवेदिर्व्वैट्कारेणेमां परोऽक्षं वै तद्यद्वैट्कारः परोऽक्ष मिव मुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति व्यतिहारं व्यतिहारꣳ ह्युत्तरवेदिं व्याघारयन्ति† ॥ ७ ॥

---

* 'दधाति'--इति ख।

† 'व्याघारयन्ति'—इति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नृषदे व्वेडिति । प्राणो वै नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्निस्त मेतत् प्रीणात्यप्सुषदे व्वेडिति यो ऽप्स्वग्निस्त मेतत् प्रीणाति बर्हिषदे व्वेडिति य ओषधिष्वग्निस्त मेतत् प्रीणाति व्वनसदे व्वेडिति यो व्वनस्पतिष्वग्निस्त मेतत् प्रीणाति स्वर्व्विदे व्वेडित्यय मग्निः स्वर्व्विदिम मेवैतदग्निं प्रीणाति ॥ ८ ॥

यद्वेवाह । नृषदे वेडप्सुषदे वेडित्यस्यै वैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत् प्रीणाति तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥ ९ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति* ॥ १० ॥

अथैनꣳ समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन

---

* 'प्रीणाति' –इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्व्वम्वेतदन्नं यद्दधि मधु घृतᳪ सर्व्वेणै-वैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वतः समुक्षति सर्व्वत एवैन मेतत् सर्व्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्वेवैनᳪ समुक्षति*। अथैष सर्व्वो ऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूप मुत्तम मदधुस्तथैवा-स्मिन्नय मेतद्रूप मुत्तमं दधात्यन्नं वै रूप मेतदु परम मन्नं यद्दधि मधु घृतं तद्यदेव परमᳪ रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्व्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परिश्रितः सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्रूप मुत्तमं दधाति दर्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्रैरयᳪ हि देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्वेवैनᳪ समुक्षति। एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋषयोऽग्रे ऽग्निᳪ समस्कुर्व्वं स्तदस्मिन्नदोऽमुं पुर-स्ताद् भाग मकुर्व्वतादः सजूरब्दीय मथास्मिन्नेतᳪ सञ्चित ऽउपरिष्टाद् भाग मकुर्व्वत तद्यत् समुक्षति

* 'समुच्चति'—इति ख। 'समुच्छति'—इति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स ऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः सञ्चित ऽउपरिष्टाद्भाग मकुर्व्वत तामेवैतत् प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

ये देवा देवानाम्। यज्ञिया यज्ञियाना मिति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानाᳬं संव्वत्सरीण मुप भाग मासत ऽइति संव्वत्सरीणᳬं ह्येत ऽएतं भाग मुपासते ऽहुतादो हविषो यज्ञे ऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्येति स्वय मस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् * ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु† । अधि देवत्व मायन्निति देवा ह्येते देवेष्वधि देवत्व मायन्ये ब्रह्मणः पुर ऽएतारो ऽअस्येत्यय मग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर ऽएतारो येभ्यो न ऽऋते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्य ऽऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या

---

* 'चेत्येतत्'—इति ग ।

† 'देवेषु'—इति ख, 'देवेषु'—इति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽअधि स्नुष्विति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेवं प्राणभृत्तस्मिंस्त ऽइत्येतत् * ॥ १५ ॥

द्वाभ्याᳬ समुच्चति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समुच्चति † ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति। प्राणदा अपानदा ऽइति सर्व्वे ह्येते प्राणा योऽय मग्निश्चितः स यदेता मत्रा-त्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणान् वृञ्जी-ताथ यदेता मत्रात्मनः परिदां वदति तथो हास्यैष प्राणान्न वृङ्क्ते प्राणदा अपानदा व्यानदा व्वर्चो-दा व्वरिवोदा इत्येतद्वा मे ऽसीत्येवैतदाहान्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यᳬ शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ‡ ॥ १७ ॥

प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति। प्रवर्ग्योप-

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

† 'समुच्चति'—इति ख।

‡ 'वन्धुः'—इति ङ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सञ्ज्ञां प्रचर्यायास्मै व्रतं वाङ्व्रतं वा प्रयच्छत्यथ प्रवर्ग्योपसञ्ज्ञा मथ प्रवर्ग्य मुत्सादयत्याण्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति ॥ १८ ॥

तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति तं यदस्या मुत्सादयेदिमा मस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेदथ यत् परिष्यन्द ऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदु ह्याप्सु न प्राप्स्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत् समन्त मापः परियन्ति शान्तिर्वा ऽआपस्तेनो ऽइमां न हिनस्ति तस्मात् परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् ॥ ॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषो ऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति तदेवेनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति * ॥ २० ॥

यद्वेवाग्ना ऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो ऽग्निरग्निर्व्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्ग्याः स यदन्यत्रा-

* 'ऽउत्सादयति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान् बहिर्धैभ्यो लोकेभ्यो दध्या-दथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु दधाति * ॥ २१ ॥

यद्वेवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य यत् प्रवर्ग्य ऽआत्माय मग्निश्चितः स यदन्यत्राग्ने-रुत्सादयेद्बहिर्धास्माच्छिरो दध्यादथ यदग्ना ऽउत्-सादयत्यात्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-दधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृण्णया सᳲस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्य मुत्साद-यति । प्राणः स्वयमातृण्णा शिरः प्रवर्ग्य आत्माय मग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति सन्दधात्युत्साद्य प्रवर्ग्यं यथा तस्योत्सादनम् ॥ ॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. १.]

---

* 'दधाति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

औपवसथ्यदिवसात् प्राचीने दिवसे कर्त्तव्यं प्रयोग मभिधाय तथा तस्मिन् दिवसे कर्त्तव्य मभिधत्ते । "उपवसथीयेऽहन् इत्यादिना । 'प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते' च यजमानः वाचं विसृज्येत् । यच पूर्वकाल मात्रे क्त्वा प्रत्ययः न हि तत्र पूर्वोत्तरप्रक्रियायाः समानकर्तृत्व मस्ति । यजमानस्य वाग्विसर्जनाद्ध्वर्योराज्यग्रहणादिति पात्री मध्याकाश स्थाली तु पिठरा कारां* उखविल्यां मथामुख्यां व्यत्ययेन ङी-प्रत्ययः । "तदुपरिष्टादिति । यत्र प्राच्यां स्थाल्यां वा दध्यादिद्रव्यं समासिक्तं तदुपरिष्टादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथाग्नि मारोहतीति "दर्भमुष्टि निधानानन्तरम् तदाज्यं दध्यादिद्रव्यं समासिक्तं तदुपरिष्टाश्चादाय "नमस्त † इति मन्त्रेणाग्नि मारोहेत् । अतएव कात्यायनः,— "उभय मादाय चित्यारोहणं नमस्त इति‡ इति । आरोहणे नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य पूर्वार्धस्य पाठे प्रयोजन माह— "अथैव सर्वोऽग्नि रिति ।

---

* 'पिठराकाश (कषि)ल्यां (!)'—इति ह ।
'पिठरांकां उल्यां'—इति भ ।
'पिठर एकां उख्यां'—इति न ।

† वा० सं० १७. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. ५ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत्रास्मिन्नवसरे एषोऽग्निः सर्वः संस्कृतः साकल्येन कृतसंस्कारः अतोऽत्र स एषोऽग्निः यदस्तु हिंस्यात् यं जिहिंसिषेत् तस्मै अलं समर्थं हनने ऽत्याहननस्य चेत्युभयस्यापि समर्थ स च यं हिनस्ति एनं 'हरसा शोचिषा वा हिनस्ति'। अतश्चास्य मन्त्रभागस्य पाठेन एनं मध्वर्युं एते हरःप्रभृतिभि र्न हिनस्ति। हरः इति हरणसमर्थं तेजः शोच इति शोचनसमर्थं अर्चिरिति दहने प्रशस्तं तेजः। मन्त्रस्य द्वितीयार्थं स्पष्टार्थ मित्याह। अन्यास्ते अस्मदिति हे अग्ने हरसे नमोऽस्तु शोचिषे नमोऽस्तु तथा ते अर्चिषे नमोऽस्तु। अन्यास्ते अन्यान् अस्मच्छत्रून् ते हेतयः हरः प्रभृतय स्तपन्तु। अस्मभ्यन्तु त्वं पावकः शिवश्च भव ॥ २ ॥

अग्नि मारुह्य किं कुर्यादित आह— "आरुह्याग्नि मिति। प्रथम मध्यमोत्तमासु चितिषु तिस्रः स्वयमातृण्णां उपधीयन्ते। तत्र तृतीयायां स्वयमातृण्णायां व्याघारणक्रियाया इष्टित-तमत्वात् मध्यमो स्वयमातृण्णा मिति द्वितीया व्याघारणं नाम एककात्कोणात्कोणान्तरं प्रत्याज्यधाराधारणम्। तच्च व्याघारणं यच्च गृहीतेनाज्येन क्रियेतेति * तस्योभयस्य ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह— "आज्येनेति ॥ ३ ॥

अथ व्याघारणस्य स्वयमातृण्णा धारकत्वं प्रशंसति। स्वयमातृण्णायाः प्राणत्वं सप्तमकाण्डे † ऽभिहितम्। प्राणो वै स्वय-

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ६।

† पुरस्तात् ७का० ४अ० २ब्रा० २ कण्डी (पृ० २६३ पं० १६)।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मात्मसु प्राप्तोऽप्येवैतत् स्वयमात्मन आतन्ते इति। अतश्चाग्नि-सम्बन्धिनि प्राप्ते तदाज्यस्य तपमन्त्रविहितवान् भवति। प्रकारान्तरेणापि स्वयमातृण्णायां व्याघारण मुपपादयति ॥ ४ ॥

यद्देवेति। एषा स्वयमातृण्णा अग्ने रुत्तरवेदिः (खलु। अथ या ममुत्र् बुद्धौ परामर्श पूर्वा मुत्तरवेदिं व्याघारयति। सा पुनः सोमयागस्य अतोऽस्यां स्वयमातृण्णायां व्याघारणमिमे उत्तरवेदिः) * तर्हि तद्व्याघारणे पूर्वोत्तरवेदिवत् ॥ ५ ॥

हिरण्यदर्शनादि † पूर्वकत्वेन भवितव्य मित्यत आह—"पश्यं स्तवेति। प्रत्यक्षं सोमरवेदिसंयुक्तमन्त्रादि निर्मितत्वाभावेनौपचारिकोत्तरावदित्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र हविःप्रदानसाधनत्वेन प्रत्यक्ष वेट्कारस्य ‡ तु हव्याभावेन परोक्षत्वं आज्येन पञ्चगृहीतेन व्यतिहार मुत्तरं वेद्र्व्याघारणात् तथैवास्या अपि उत्तरवेदित्वेन व्याघारण मुपपन्न मित्याह। "आज्येनेत्यादिना। व्यतिहार मित्यनेन पूर्वं दक्षिणांसे व्याघारणं तत उत्तरश्रोणौ पश्चाद्दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो विवक्षितः ॥ ७ ॥

अथ क्रमेण मन्त्रान् प्रदर्श्य व्याचष्टे। "नृषदे वेडिति नृषु सीदतीति। नृषत् इति प्राणव्यतिरिक्त मपि वक्तुं

---

* 'बन्धनीविज्ञान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे नास्ति।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. ७।

‡ वा० सं० १७. १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रज्ञात इति विवक्षितोर्थो दर्शितः— "प्राणो वै नृषदिति। नृषदित्यत्र नृ-शब्दस्य प्रसिद्ध एवार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं मनुष्या नर इति एतत् मन्त्रसाध्यव्याख्यानस्य फल मुक्तम्। "तस्योऽय मिति। द्वेडिति स्वाहाकारार्थीयो निपातः। नृषदे मनुष्येषु वर्त्तमानाय प्राणरूपायाग्नये वेट् इद माज्य-रूपं हविर्दत्त मित्यर्थः। "अय मग्निः स्वर्विदिति। 'अयं' सविशेषोऽग्निः 'स्वर्वित्' स्वर्गं लम्भयतीति स्वर्वित् अस्मदर्थं सम्यक् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण मन्त्रस्य अभिधानं प्रशंसति— "यद्वेवाह वसुषदे वेडिति* इत्यत्रेति शब्दः प्रकारवाचीनेन वर्हिषदे वेडित्यादीन्यपि संगृहीतानि भवन्ति। एतानि नृषदित्यादीनि तस्यैव सन्निहिताग्नेर्नामानि अस्य सर्वात्मकत्वेन मनुष्यादिस्थितान्यात्मकत्वात्। अत एतेन नामधेयनामानि प्रीणितवान् भवति। न केवलं तेषां प्रीणनं अपि तदेव नामधेयत्वमपीत्याह,— "नामेति। 'यस्यै खलु देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न' भवति। अतोऽत्र नृषदादि नामानि चतुर्थ्यन्तान्युच्चार्य होमविधानात्तदर्थं हविर्ग्रहण मिति हविषा तानि नामानि देवतां कृतवान् भवति। किञ्च नृषदादि शब्दाभिधेयनामाग्निमामयाह अस्मिन् सन्निहितेऽसौ निदधाति ॥ ९ ॥

आहुतीनां पञ्चत्वसङ्ख्यायाः कार्त्स्न्येन प्रीति र्भवतीत्याह,—

---

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ६। वा० सं० १७, १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"पञ्चैता इति। पञ्चगृहीत माज्यं दध्यादिकञ्चेत्युभय मप्यग्ने-रुपयानीतं तत्राज्यस्य विनियोगोऽभिहित: ॥ १० ॥

अथावशिष्टस्य विनियोग माह— "अथैन मिति। तदु-पयोग माह, "जायत एष इति ॥ ११ ॥

दध्यादीनां बहुत्वात् सर्वान्नत्त्वं विहितं तत् समुच्चयं परिश्रितो बहिरपि कर्त्तव्य मित्याह,— "सर्वत इति *। उपरिष्टाद्दर्भमुष्टिं निदधातीत्युक्तान् दर्भान् समुच्चये विनियुज्य प्रशंसति,— "दर्भै रिति। 'अग्रं हि देवाना मिति' हि शब्द: शाखान्तरप्रसिद्धिं द्योतयति। अतएव तैत्तिरीयके श्रूयते,— "यत् पवषि दिनं तद्देवाना मिति" †। अथ तै र्दध्यादिभि: समुच्चये नास्मिन् संस्कृतेऽग्नौ उत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति। यद्वेवेति 'अन्नं वै रूप' मित्यादिना परमरूपत्व मुपपाद्यते। अन्नस्यावद्रू-पकारणत्वाद् रूपं परमत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्वादिति दध्यादीनि परमं रूप मित्यर्थ: ॥ १२ ॥

अथ पुनस्तान्येव दध्यादीन्यग्नेरुपरिष्टाद्भागरूपेण प्रशं-सति— "यद्वेवैन मिति। अग्ने पूर्वं 'यत्र' यस्मिन्नवसरे ऋषिशब्दाभिधेया: 'प्राणा' विस्रस्तं प्रजापतिं 'समस्कुर्वन्' तदद: काले 'अद:' शब्दस्तस्य कालस्य विप्रकर्ष मभिधत्ते। 'अमुं भाग' मकुर्वत 'अमु' मित्यपि विप्रकृष्टो भाग उच्यते।

---

* "सर्वत: समुच्चयपि बाह्येन परिश्रित इति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ८।

† तै० ब्रा० १. ६. ८. ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'अमुं भाग' मिति यदुक्तं तदेवाह अतः (।) 'सजूरब्दीय' मिति सजूरब्दो ऽअयवोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूप मन्नं अथास्मिन् सञ्चितेऽग्नौ एवं तं दध्यादिलक्षण मुपरिष्टाद्भाग मकुर्वतानिव प्रीणाति। सञ्चितस्याग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राण-क्षतोग्नेर्भागः प्राणाना मपि भवतीति तस्याग्नेरनेनोपरिष्टाद् भागेन 'तानेव' प्राणान् प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः। दध्यादि-विषयं ब्राह्मणम् प्रागुक्त मित्याह,— दध्नेति। तच्च सप्तम-काण्डे कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् * ॥ १३ ॥

अथ समुद्यणे प्रथमं मन्त्र दर्शयन् व्याचष्टे— "ये देवा देवाना मिति † देवा 'यज्ञियानां' यज्ञार्हाणा मपि यज्ञियं तत् पूर्व कथ मेव सर्वेषां यज्ञार्हत्वादित्यर्थः द्वितीय तृतीय मादौ प्रसिद्धार्था वित्याह 'संवत्सरीणा' मिति। एतस्य समुद्यणस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वादेतत् 'संवत्सरीणो भाग' यतः प्राणादध्यादीनाहुता-न्येषादग्नि अतोऽहुतादौ 'हविष' इत्युक्तम्। चतुर्थपादे मधुनो घृतस्येत्यनेन प्रकृत मेव मध्वादि उच्यत इत्याह— ("संवत्स-रीणा मिति। एतस्य समुद्यणस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वा-देतत् 'संवत्सरीणो भाग' यतः) ‡ स्वयमस्येति ॥ १४ ॥

अथ द्वितीय मन्त्रं व्याचष्टे—"ये देवा देवेष्विति §। 'देवाह्वेते'

---

* पुरस्तात् ७ का० ४ प्र० १ ब्रा० १ कण्डी।

† वा० सं० १७. १३।

‡ वन्धनीचिह्नान्त; प्रदर्शितः पाठो ऽ-पुस्तकमात्रे अधिकः।

§ वा० सं० १७. १४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति। एते देवाः प्राणादेवेषु 'अधि देवत्वं' अधिका देवास्तेषां भाव स्तत्व 'मायन्' प्राप्नुवन् तान्प्रति स्तेषा मुपजीव्यत्वात्। अत उक्तं 'ये देवा देवेष्विति' द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम्। ननु इहत्वाद्ब्रह्मशब्देनाग्नि रुच्यत इत्याह,— "अयमग्निरिति। तृतीयपादः प्रसिद्धार्थं इत्याह—"न ह्वि प्राणेभ्य इति। तुरीयपादे ऽभिप्रेतं विशेषमाह्वानेवति इति। 'ते' प्राणादित्यपि 'न' सन्ति पृथिव्या मपि न सन्ति 'किं' तु यदेव प्राणभृद्वस्तु तस्मिन् सन्तीत्ये-तदुक्तं भवति। देवाना मपि देवा यज्ञियाना मपि यज्ञिया ये प्राणाः संवत्सर सम्बन्धिनं भाग मुपासते। अस्मिन् पक्षे हविषा हुतांशस्यात्पर स्ते स्वयमस्य मधुनो घृतस्य पिबन्तु मधुनो घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणो षष्ठी, मधु घृतं उपलक्षण मेतत्। दध्यपि पिबंत्विति प्रथमस्यार्थः। ये देवाः देवेष्वपि अधिक-देवत्वं प्राप्नुवन् किञ्च ये अस्या अग्नेः पुरो गन्तारो भवन्ति येभ्यो विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्त्तते प्राणा दिवः सानुषु पृथिव्या अपि सानुषु न सन्ति। किन्तु यदेव प्राण-भृत् तत्रैव सन्तीति द्वितीयस्यार्थः। 'सानु' शब्दस्य (यदा-दिषु सास्तृत् स्नूना मुपसङ्ख्या मितिस्तु आदेशम्। समुच्चण-सन्नयो हिस्त्वसङ्ख्यां अग्नेः समुच्चणसांकल्ये हेतुत्वेन प्रशंसति ॥१५॥

"द्वाभ्या मिति। यजमानस्याग्निचयनेनाग्नित्वप्राप्ते यजमाना-ऽग्निः समुच्चणानन्तरम् प्रत्यवरोहेदित्याह यथेति) * ॥ १६॥

---

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादर्श।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अवरोहणमन्त्रजपस्यानयनव्यतिरेकयो र्गुणदोषावाह 'सर्वं ह्येत' इत्यादिना 'योऽय मग्नि' श्चयनेन संस्कृतः एष सर्वे प्राणाः प्राजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः। अतः सोऽध्वर्यु रवावसरे यदि 'आत्मन' एतां "प्राणदा * इत्येतान् मन्त्ररूपां प्राणरचणं न वदेत तर्हि एषोऽग्निरस्याध्वर्योः 'प्राणान् वृञ्जीत' वर्जयेदपगमयेदित्यर्थः। प्राणादित्यादिमन्त्ररूप परिदाभिधाने तु तया न कुर्यात्।

इत्थं मन्त्ररूपस्योपयोग मभिधायाथ मन्त्रं व्याचष्टे— "प्राणदा इति †। "एतद्वा मेऽसीत्येतदिति। 'मे' मदर्थं एवां प्राणादीनां दासीत्येतदेवोक्तं भवति न पुनरन्यार्थं मित्यर्थः। हे अग्ने त्वम् मे प्राणापानाव्यानानां वर्चसो धनस्य च दातासि। अतो ब्रवीमि ते हेतयो ऽस्मादन्यां 'स्तपन्तु' 'अस्मभ्यं' तु 'पावकः शिवश्च भव'॥ १७॥

अग्नेरवरुह्य पश्चात् कर्त्तव्यं प्रयोग माह— "प्रत्येत्येति। अथास्मा इति 'अस्मै' यजमानाय 'व्रतं' पयः कृत्स्नं 'वा अर्ध-व्रतं प्रयच्छति' 'अथ' तदा मेवोपराह्णिकाभ्यां 'प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य' अथ प्रवर्ग्यं मुत्सादयति 'यस्मैकामायेमं प्रवृञ्जन्ति' तस्य कामस्याप्तिः स्यात् इत्यर्थः॥ १८॥

'प्रवर्ग्यं मुत्सादयति' सामान्येन विधानादत्र कश्चित् प्रसक्ता-वाह,— "तं वा इति। परितः स्यन्दो जलस्रवणं यस्य

---

* "प्राणदा इत्यवरोहति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ८।

† वा० सं० १७. १५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परिष्यन्दो द्वीपः * ननु पृथिव्या मप्सु वा कस्मान्नोत्साद्यत इत्याह,— "तस्मो वा इति। एष प्रवर्ग्य उत्सन्नत्वाच्छोक-विशिष्टो भवति। अतस्तं यदि पृथिव्या मुत्सादयेत् तदा तस्य शोकः पृथिवीं प्राप्नोति। अथ यद्यप्सु उत्सादयेत् तस्यास्य शोकापः प्राप्नोति। तस्मात् तत्र नोत्सादनीयः किन्तु परिष्यन्दे तथा च पृथिवी मपश्च न हिनस्ति ननु परिष्यन्द उत्सादनेऽपि तत्र तदुभय सम्भवात् कथं तासां हिंसाभावः इति। तत्राह,— "यदद्वापिति। अपां मध्ये-नुत्सादयो हिनस्ति यद्यद्वीपे पृथिवी मेवोत्सादयति। तथा परिमितः शान्तिहेतु भूताभिरद्भिर्वलयितत्वात् पृथिव्या अपि हिंसानास्तो इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनस्य स्थानान्तरं विधत्ते— "अग्नीत्वेवेति। पूर्वोक्त परिष्यन्दे अग्नौ वा प्रवर्ग्य उत्साद्यते इति विकल्प-विधान मेतत्। अतएव कात्यायनः— "अग्नौ परिष्यन्दे वा इति †। तत्तस्य प्रवर्ग्यस्य परिष्यन्द एवोद्वासने कस्यचिदपि बाधाभावादस्याप्यग्नेः परिस्यन्दत्व माह— "इमे वै लोका इति। पृथिव्यादिलोकात्मकस्याग्नेः समुद्रवद्वेष्टनात् परिश्रिता-मेवात्मकत्वम् ॥ २० ॥

---

* "अग्नौ इष्टकाचितः स्थलरूपे ० परिष्यन्दे यस्य परितः आपः स्यन्दन्ते परिगच्छति परिष्यन्दो द्वीपः जलमध्यस्थो जलानाच्छादित उच्चप्रदेशः"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ११।

† "उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्त मग्नौ परिष्यन्दे वा"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. १०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथाग्नावेवोद्वासनं प्रशंसति,— "यद्देवेति। अग्न्यादयो देवादीप्यमानत्वेन 'प्रवर्ग्या' अतस्त्र लोकत्रयात्मकादग्नेरन्यत्र प्रवर्ग्योत्सादने अग्न्यादीनेवेतिभ्यो लोकेभ्यो बहिर्बा कुर्यात्। अग्नौ तदुद्वासने तु एष्वेव लोकेषु अग्न्यादीन्निहितवान् भवति। अग्नावुत्सादयतीति लोपः शाकल्यस्येति * वकारस्य लोपः ॥ २१ ॥

अथ पुनस्तत्रैवोद्वासनं यज्ञस्य शिरः शरीरसन्धानरूपेण प्रशंसति ;— "यद्देवाग्ना उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदात्वग्न्यावुत्सादनं तदोद्वासने विशेष माह— "स्वयमातृण्ण-येति। 'प्रथमं प्रवर्ग्यं' स्वयमातृण्णाया 'संसृष्ट' मुद्वासयेत्। एवञ्च स्वयमातृण्णायाः † प्राणरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्मकस्य यज्ञस्य शिरसः सञ्चिताग्न्यात्मकस्य यज्ञशरीरस्य प्राणेन सन्धानं करोति। "सन्द-धातीति। अस्यैव विवरणं 'उत्साद्य प्रवर्ग्य मिति'। तस्य प्रव-र्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादन मुक्तं तेन प्रकारेण प्रवर्ग्य मुत्सादयेत् प्रत्येत्याग्निं प्रदक्षिणमित्या-द्युक्तकालक्रियापच्चयोत्साद्येतिस्वजन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* पा० सू० ८. ३. १६।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्* । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चादधात्येतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्भिश्च तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः† ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यद्वु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तदवति समान्याᳬ स्रुचि गृह्णीते समानो हि स य मेतत् प्रीणाति वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्माय मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-

---

* 'प्रहरिष्यन्'—इति ग, घ ।

† 'बन्धुः'—इति ङ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति * ॥ २ ॥

अथ समिध ऽआदधाति । यथा तर्प्पयित्वा परिवेविष्यातादृक्तदौदुम्बर्यो भवन्त्यूर्ग्वै रस उदुम्बर ऽऊर्ज्जैवैन मेतद्रसेन प्रीणात्यार्द्रा भवन्त्येतद्वै वनस्पतीना मनार्त्तं जीवं यदार्द्रं तद्यदेव वनस्पतीना मनार्त्तं जीवं तेनैन मेतत् प्रीणाति घृते न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतꣳ स्वेनैवैन मेतद् भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति सर्व्वाꣳ रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

यद्वेवैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादन्नेन समस्कुर्व्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन संस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

* 'प्रीणाति'—इति ख ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Nyāya[illegible] (Text) Fasc. 1-6 @ /10/
*Nirukta, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ... ... Rs. 3 12
*Nītisāra, Fasc. 2-5, @ /10/ each 5 0
Nityacārapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /10/ each 2 8
Nityacraāpradiph, Fasc. 1-8 @ /10/- 4 6
Nyāyabinduṭikā, Fasc 1 ... ... 5 0
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 2-6, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ... 0 10
Padumawati, Face. 1-5 @ 2/ 5 0
Pariciṣta Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each 10 0
Prāk ta - Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each 1 14
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each 4 6
Ditto (English) Part II Fasc 1, @ 1/- 3 2
Prāk ta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/- 1 0
Parācara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ... 1 8
Parācara, Institutes of (English) @ 1/ 12 8
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each 1 0
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10 ; II, 1-6 ; III, 1-7 ; IV, 1-6 ; V, 1-8 ; @ /10/ each ... 3 12
Sānkhya Sūtra V tti, Fasc. 1-4 @ /10/ 19 6
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each 2 8
*Sankara Vejay, Fasc. 2-3 @ /10/ 3 0
Shaddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ 1 4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6 ... ... 1 4
Sucruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- 3 12
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4 ... ... 1 8
*Taittereya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each 2 8
Ditto Brāhman, Fasc. 6-25 @ -/10/- 11 14
Ditto Prātisākhya, Fasc. 1 3 @ /10/- 12 8
Tāṇdya Brāhmaṇ, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each 1 14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ 6 14
Tattva Cintāmaṇī, Vol. I, Fasc. 1-9 : Vol. II, Fasc. 2-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V. Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ... 7 8
Tattvārthādhigama Sutrom, Fasc. 1-3 ... ... 23 12
Trīkāṇda-Maṇdanom, Fasc. 1-3 @ /10/ 1 14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/ 1 14
Upamita-bhava-prapañcha-kathā Fasc. 1-11 @ /10/ each ... 3 2
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/ 6 14
Vallāla Carita, Fasc. 1 ... ... 6 4
Varsa K yā Kaumudi, Fasc 1-6 @ /10/ 0 11
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each ... 3 12
Vidhāno Pārigāt, Fasc 1-8 : Vol II Fasc 1 ... ... 6 14
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each 5 10
V hat Sayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 ... ... 4 6
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each 3 12
... 1 14

Tibetan Series.

Pag-Sam Ṭhi Śiṅ, Fasc. 1-4 @ 1/ each 4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 2-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each 14 0
Rtogs *brjod dpag hkhari* Śiṅ (*Tib. & Sans.* Abadān Kalpalatā,) Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each 11 0

Arabic and Persian Series.

Ālamgīrnamah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ... 8 0
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/ ... 3 0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each 33 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/ each 34 0
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/8/ 55 8
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/4/ ... 15 0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger 0 10
*Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /10/ 11 14
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 ... ... 2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each 3 0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ 5 10
Dictionary of Arabic Technical Terms & Appendix Fasc. 1-21 @ 1/[illegible] ... 31 8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ... Rs 21 0
Fihrist-i-Tūsī, or Tūsy's list of Shy'ah Books Fasc. 1-4 @ 1/ each ... 4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /10/ each ... 5 10
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /10/ each 2 8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/ ... 0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each 7 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each 1 14
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 1/ each 51 0
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III. Fasc. 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; @ 1/- each 35 0
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each 9 6
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each 15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each 11 14
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 ... ... 0 10
Niẓāmī's -Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each ... 1 8
Riyāẓu-s-Salātīn Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/ 5 0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 0
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each 14 0
Ditto Index 1 6
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī of Ziyāu-d-dīn Barnī Fasc 1-7 @ /10/ each ... 4 12
Tārīkh-i-Fīrūshāhī, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc 1-6 @ /10/ each ... 3 0
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each 3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (English) Fasc. 1 1
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ... 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches, Vols. XIX and XX @ 10/ each 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
   N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2/ per No. to Non-members.
5. Memoirs 1905 to date. Price varies from No. to No. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
   A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., *J. A. S. B.*, 1878) 4 0
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J. A. S. B.*, 1875) ... ...
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 4 0
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 3 8
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidopters, Parts I—III with 8 colored plates, 4to. @ 6/ each 40 0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 18 0
11. Ditto Grammar " " 10 0
12. Kacmīracabdām ta, parts I and II @ 1/8/ 8 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson... ... ... 3 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kacmīr, by M. A. Stein, Ph. D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... ... 1 0
15. Persian Translation of Hāji Bābā of Ispāhān, by Hāji Shaikh Ahmad-i-Kirmāsi and edited with notes by Major D. C. Phillott. 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 10 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by *Dr.* R. L. Mitra 34 0
... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V.-P.-P.